

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI
BERDAQ ATINDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI kafedrası'

Sa'rsenbaeva Manzura Maqsetbaevnani'n'

pitkeriw qa'nigelik jumi'si'

Temasi': Folklorli'q shi'g'armalarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n'
qollani'li'wi'

Ilimiy basshi':

f.i.k. Z.Da'wletmuratova

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

No'kis - 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekani':

doc. Q.Turdibaev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

f.i.k. Z.Da'wletmuratova

Sa'rsenbaeva Manzura Maqsetbaevna

**Temasi': Folklorli'q shi'g'armalarda tuwi'sqanli'q
atamalardi'n' qollani'li'wi'**

pitkeriw qa'nigelik jumi'si'na

“_____” (_____) bahasi' qoyi'lsi'n

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

Mazmuni'

Kirisiw

- a) Temani'n' aktuali'
- b) Temani'n' maqseti ha'm wazi'ypalari'
- c) Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' izertleniwi.....

1-Bap Qani' boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalardi'n' folklorli'q shi'g'armalarda qollani'li'wi'

- a) Naqi'l-maqallarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qollani'li'wi'
- b) Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' jumbaqalarda beriliwi.....
- c) Ayti'slarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' ko'rinishi.....
- d) Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' xali'q qosi'qlari'nda qollani'li'wi'
- e) Yerteklerde tuwi'sqanli'q atamalardi'n' jumsali'wi'
- f) Jani'ltpashlarda tuwi'sqanli'q atamalar.....
- g) Da'stanlarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qollani'li'w wo'zgesheligi.....

2-Bap Neke boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qollani'li'wi'

- a) Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' naqi'l-maqallarda jumsali'wi'
- b) Jumbaqalarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' ko'rinishi.....
- c) Ayti'slarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qollani'li'wi'
- d) Xali'q qosi'qlari'nda tuwi'sqanli'q atamalar.....
- e) Yerteklerde tuwi'sqanli'q atamalardi'n' berilwi.....
- f) Jan'i'ltpashlarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' jumsali'wi'
- g) Da'stanlardag'i' tuwi'sqanli'q atamalar.....

Juwmaq.....

Paydalani'lg'an a' debiyatlar.....

KIRISIW

Temani'n' aktualli'g'i'. G'a'rezsizliktin' arqasi'nda yelimiz turmi'si'ni'n' barli'q tarawlari'nda boli'p ati'rg'an u'lken wo'zgerisler, qaraqalpaq tilinin' rawajlani'wi'na, a'sirese woni'n' leksikasi'ni'n' rawajlani'wi'na sezilerli da'rejede ta'sir yetti. «G'a'rezsizlikke yeriskenimizden keyin xalqi'mi'zdi'n' wo'z jurti', tili, ma'deniyati' ha'm tariyxi'n biliwge, wo'zligimizdi an'lawg'a qi'zi'g'i'wshi'li'g'i' arti'p barmaqta»¹. G'a'rezsizlik qaraqalpaq til bilimine ata-babalari'mi'z qaldi'ri'p ketken ma'deniy miyraslari'n u'yreniw, woni' bu'gingi a'wladqa jetkeriw, qaraqalpaq tili rawajlani'wi'ni'n' zaman menen birge bari'wi'n ilimiy jaqtan u'yreniw, bul bag'darda za'ru'rli izertlew jumi'slari'n ali'p bari'w, qaraqalpaq tilinin' terminologiyasi'n bu'gingi ku'nnin' talaplari'nan kelip shi'g'i'p, ilimiy juwmaqlarg'a tiykarlana woti'ri'p, wolardi' ta'rtipke tu'siriw si'yaqli' a'hmiyetli wazi'ypalardi' ju'kleydi.

Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' payda boli'w da'wiri ju'da' a'yyemgi da'wirlerge bari'p taqaladi' ha'm sol da'wirdin' jemisi si'pati'nda tuwi'sqanlar arasi'ndag'i' qatnaslardi' bildirip keledi. Solay yeken, mi'n' ji'llar dawami'nda qollani'li'p kiyati'rg'an tuwi'sqanli'q atamalardi' qaraqalpaq tili materiallari' tiykari'nda u'yreniw, wolardi' basqa tu'rkiy tillerdin' materiallari' menen sali'sti'ri'p tallaw ha'm lingvistikali'q ko'zqarastan wolarg'a baha beriw – qaraqalpaq til biliminin' wog'ada a'hmiyetli wazi'ypalari'nan biri boli'p sanaladi'. Xalqi'mi'zdi'n' bul biybaha bayli'g'i'n lingvistikali'q jaqtan izertlew leksikologiya, terminologiya ha'm til tariyxi'ni'n' ko'plegen ma'selelerin yele de teren'irek biliwge mu'mkinshilik beredi.

İzertlew din' maqset ha'm wazi'ypalari'. Bul jumi'sti'n' tiykarg'i' maqseti – qaraqalpaq tilindegi tuwi'sqanli'q atamalardi'n'

¹ Каримов И.А. Тарийхий хотирасиз келажак йук. -Тошкент: Шарқ, 1998. –Б.3.

qa'liplesiw ha'm rawajlani'w jollari'n ani'qlaw, a'debiy tilimizde tutqan worni'n belgilew, bul terminologiyali'q sistemani'n' leksika - semantikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgesheliklerin ashi'p beriw, sonday-aq buri'n qollani'lg'an ha'm ha'zir de qollani'li'p kiyati'rg'an atamalardi' toplaw, wolardi' ma'nilik toparlarg'a bo'lip, ta'rtipke keltiriw ma'selelerin ibarat. Bul maqsetti a'melge asi'ri'w ushi'n jumi'sti'n' aldi'na to'mendegidey wazi'ypalardi' sheshiw belgilendi:

- Folklorli'q shi'g'armalarda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qa'liplesiwindagi tiykarg'i' dereklerdi u'yreniw;
- tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qurami'ndag'i' leksikali'q birliklerdin' tariyxi'y – etimologiyali'q qatlamlari'n ani'qlaw;
- ayi'ri'm atamalardi'n' kelip shi'g'i'w tariyxi'n u'yreniw;
- tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qaraqalpaq a'debiy tili leksikasi'n bayi'ti'wdag'i' rolin ha'm wondag'i' tutqan worni'n ko'rsetiw.

Tu'rkiy tillerdegi tuwi'sqanli'q atamalardi'n' izertleniwi. Du'nya ju'zindegi barli'q xali'qlarda wo'zinin' ata-anasi', tuwg'an-tuwi'sqanlari', jaqi'n-juwi'qlari'n ismi menen ataw menen birge, wolardi' hu'rmet-izzet, tuwi'sqanli'q sezimlerin bildiriw maqsetinde basqa so'zlerden de paydalang'an. Musi'lman xali'qlari'nda wo'zinen jasi' u'lken adamlarg'a hu'rmet penen qarap, wolardi' yekinshi bir so'zler menen atag'an. Bul ma'deniyatti'n' bir belgisi si'pati'nda ko'rinedi. Til biliminde bunday so'zlerdi «tuwi'sqanli'q atamalar» dep ataydi'. Tuwi'sqanli'q atamalar ha'r qanday tildin' so'zlik qurami'nda belgili wori'ndi' iyeleydi ha'm wolar wo'zinin' tariyxi'y rawajlani'w bari'si'nda mudami' wo'zgerip woti'radi'. Tuwi'sqanli'q atamalar yeski so'zlerdin' qatari'na jatadi'.

Wolardi'n' a'yyemgi sistemasi' ko'plegen tu'rkiy tillerde saqlani'p qalg'an¹.

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. / Историческое развитие лексики тюркских языков. -М., 1961. Б.11-81.

Tuwi'sqanli'q atamalardi' izertlew ayri'qsha qi'zi'g'i'wshi'li'qti' payda yetedi. Sebebi, wolardi' izertlew arqali', birinshiden, adamlardi'n' tuwi'sqanli'q atamalardi' duri's qollana ali'wi' iske asadi'; yekinshiden, tildin' tariyxi'na baylani'sli' bahali' mag'li'wmatlar ali'nadi'. Usi'g'an baylani'sli' rus til biliminde ha'm tyurkologiyada tuwi'sqanli'q atamalar belgili da'rejede izertlendi. Ayi'ri'm tillerde wolar arnawli' izertlenilgen bolsa, ayi'ri'm tillerde uli'wma ko'lemde qarasti'ri'lg'an yamasa jol - jo'nekey so'z yetilgen.

Tu'rkiy tillerdin' leksikali'q qurami'n u'yreniw bag'dari'nda bir qatar ilimiy - izertlew jumi'slari' ju'rgizilip, woni'n' juwmag'i'nda sabaqli'qlar, woqi'w qollanbalari', dissertaciyali'q jumi'slar ha'm basqa da bir qansha miynetler basi'li'p shi'qti'.

Sonli'qtan tuwi'sqanli'q atamalardi' mu'mkin bolg'ani'nsha tu'rkiy tiller sistemasi'nan qarawdi', wonnan keyin qaraqalpaq tilinde a'debiy til wo'lshemlerine sa'ykes qa'liplesken jag'dayi'na baha beriwdi talap yetedi. Ha'tteki gezi kelgende wolarg'a sali'sti'rmatariyxi'y si'patlama beriw talap yetiledi.

Tu'rkiy tillerdegi tuwi'sqanli'q atamalar bir qatar ilimiy izertlewlerdin' obykti boldi'. Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' fonetikali'q variantlari', semantikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgeshelikleri sali'sti'ri'li'p izertlendi, ayi'ri'm jumi'slarda wolardi'n' etimologiyasi' ashi'p berildi. Soni'n' menen birge, tuwi'sqanli'q atamalar shan'araq qatnaslari' menen tikkeley baylani'sli' bolg'anli'qtan, etnolingvistikali'q izertlewlerdin' de obyektine aylandi'.

«Termini' rodstva v tyurkskix yazi'kax» atli' wo'zinin' ko'lemli maqalasi'nda L.A.Pokrovskaya tu'rkiy tillerdegi tuwi'sqanli'q qatnaslardi' bildiretug'i'n 30 dan aslam atamalardi' so'z yetken¹. Wonda tuwi'sqanli'q atamalardi'n' leksika - semantikali'q

¹ Қараңыз: Историческое развитие лексики тюркских языков. -М., 1961. Б.11-81.

wo'zgesheliklari, jasali'w jollari', bul atamalardi'n' tu'rkiy tiller arasi'ndag'i' fonetikalik ha'm leksikalik ayirmashi'li'qlari' ma'seleleri ken'nen tallang'an. Sonday-aq tu'rkiy tillerdegi tuwi'sqanlik atamalardi'n' etimologiyasi'n ani'qlawg'a ha'reket islangen.

Tu'rkiy tillerdin' materiallari' wo'z - ara sali'sti'ri'li'p, tuwi'sqanlik atamalardi'n' fonetikalik variantlari', ma'nileri, ha'r bir tu'rkiy tildin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklari bir qatar jumi'slarda ko'rsetilgen. Atap aytqanda, bashqurt tili boyi'nsha X.G.Yusupov ha'm N.V.Bikbulatovti'n'², tu'rkmén tili boyi'nsha R.Muxammedovani'n'¹, qirg'iz tili boyi'nsha A.Djumaqulovti'n', qaraqalpaq tili boyi'nsha O.Dospanov ha'm T.Begjanovlardi'n'² ilimiy jumi'slari' menen maqalalari'n ko'rsetiw mu'mkin.

I.Ismaylovti'n' «Tu'rkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari» (Toshkent, 1966) atli' monografiyasi'nda wo'zbek, uyg'i'r, qazaq, qaraqalpaq, tu'rkmén tillerindegi tuwi'sqanlik atamalardi'n' leksikalik ha'm grammatikalik wo'zgesheliklari ani'qlang'an. Wonda tu'rkiy tillerdegi tuwi'sqanlik atamalar u'sh toparg'a bo'lip qaralg'an: 1) qani' boyi'nsha tuwi'sqanlik terminleri; 2) nekeden keyin payda bolg'an tuwi'sqanlik terminleri ha'm 3) jaqi'nlik terminleri. Avtordi'n' tuwi'sqanlik atamalardi' klassifikatsiyalawda wo'zinshe qatnas jasag'ani' ko'rinedi. Sebebi, tyurkologiyalik a'debiyatlarda barlik tuwi'sqanlik atamalar yeki toparg'a qani' boyi'nsha tuwi'sqanlik atamalar ha'm nekeden keyin payda bolg'an tuwi'sqanlik atamalar bolip bo'lingen.

² Юсупов Х.Г. Термины родства в башкирском языке. // Вопросы башкирской филологии. -М., 1959. С. 123 – 135; Бикбулатов Н.В. Башкирская система родства. -М.: Наука, 1981.

¹ Мухамедова Р.Г. Терминология родства и свойства у татар мишарей в Мордовской АССР. // Материалы по татарской диалектологии. -Казань, 1962. -С.248.

² Доспанов О. Каракалпак тили кубла диалектининг лексикасы. -Нөкис: Каракалпакстан, 1977. Б.129-166; Бегжанов Т. Термины родства в муйнакском говоре каракалпакского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. -Баку, 1966.

Qazaq tilinin' tuwi'sqanli'q atamaları' da bir qatar izertlewlerdin' obyektі boldı'. Sh.Sari'baevti'n' kandidatli'q dissertaciyasi'nda inglis, wori's ha'm qazaq tillerindegi tuwi'sqanli'q atamaları' wo'z-ara sali'sti'ri'li'p, wolar jan'asha klassifikaciyalang'an³. Wonda tuwi'sqanli'q atamaları' baylani's ko'zi, baylani's tu'ri ha'm baylani's qatnasi'na qaray u'lken u'sh toparg'a aji'rati'lg'an. Usi' klassifikaciya tiykari'nda L.Won'g'arbek qı'zi' qazaq govorlari'ndag'i' tuwi'sqanli'qti' bildiretug'i'n atamalardi' wo'zinin' kandidatli'q dissertaciyasi'nda izertlegen⁴. Jumi'sta da'slep tuwi'sqanli'q atamalar sistemasi' qarasti'ri'li'p, baylani's ko'zine qaray tuwi'sqanli'q yeki tu'rge bo'lingen: 1) kognaciya (qani' boyi'nsha); 2) matrimonialli'q (nekege baylani'sli'). Al, baylani's tu'rine qaray ayqi'n, sha'rtli, jasalma boli'p bo'liniwi, bulardi'n' da wo'z gezeginde bir neshe kishi toparlarg'a ha'm tu'rlerge bo'liniwi ko'rsetilgen. Wolardi'n' ha'r birine qazaq govorlari'nan mi'sallar keltirilgen. Tuwi'sqanli'q atamalardi' bunday yetip jan'asha toparlarg'a bo'liwdi maqullaw ha'm woni' qabi'l yetiw qı'yi'n. Bizin'she, tuwi'sqanli'q atamalardi' toparlarg'a bo'liwdegi wo'zin aqlag'an da'sturdi (toparlarg'a bo'liwdi), tildegi barli'q tuwi'sqanli'q atamalardi' wo'z ishine toli'q qamti'y alatug'i'n klassifikaciyanı' biykarlawg'a da bolmaydı'. Sonli'qtan, biz qaraqalpaq tilindegi tuwi'sqanli'qti' an'lati'wshi' atamalardi' qani' boyi'nsha ha'm nekege baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamaları' dep yeki toparg'a bo'lip qarasti'ri'wdi' maqul ko'rdik. Bunday yetip yeki toparg'a bo'liw til biliminde da'stu'rge aylan'gan ha'm wol tuwi'sqanli'q atamalardi' toli'q tu'sindirip bere aladı', wolardi'n' ta'biyati'n ashi'p beriwge mu'mkinshilik jarati'p beredi.

³ Сарыбаев Ш. Ш. Көкшетау облысы Щучинск, Еңбекшілдер аудандарында туратын қазақтардың тіліндегі кейбір лексикалық ерекшеліктер. ҚТТ мен ДМ.-3 шығ. 1960. 1960, -Б.54.

⁴ Оңғарбекова Л.Ж. Қазақ сөйленістеріндегі туыстық атаулар.: Филол. ғылым канд. дис. ... автореф. - Алматы, 1999. Б.12-13.

Qaraqalpaq tilindegi tuwi'sqanli'q atamalar ды
З.Дәўлетмуратова арнаўлы изертледі: хәр бир туўысқанлық
атаманың этимологиясы, классификациясы, семантикалық хәм
грамматикалық өзгешеликлерин анықлаған.⁵

Wo.Dospanov qaraqalpaq tilinin' qubla dialekti leksikasi'
tiykari'nda tuwi'sqanli'q atamalardi' leksika-semantikali'q jaqtan
klassifikaciyalap, wolardi'n' qaraqalpaq a'debiy tilinen ayi'ri'm
wo'zgesheliklerin ashi'p ko'rsetken. Wol: «tuwi'sqanli'q qari'm-
qatnasi'qlardi' si'patlawshi' dialektlik so'zler ushi'n ayri'qsha wori'n
aji'rati'ldi', qubla dialekt leksikasi'ndag'i' geypara tuwi'sqanli'q
atamaları' qaraqalpaq a'debiy tili ha'm woni'n' arqa dialektindegi
sa'ykes so'zlerge sali'sti'rg'anda bir qatar wo'zgeshelikke iye.
Ma'selen, qubla dialektte *ena'* so'zinin' a'debiy tilde *ana*, *ata*
so'zinin' a'debiy tilde *a'ke*, *sin'li* so'zinin' a'debiy tilde *qari'ndas*,
u'ke so'zinin' a'debiy tilde *ini* variantlari'ni'n' bar yekenligin
ko'riwge boladi'»¹, dep jazadi'.

Solay etip, tu'rkiy tillerdin' so'zlik qurami'ndag'i' tuwi'sqanli'q
qatnaslarg'a baylani'sli' atamalardi'n' arasi'nda uli'wmali'q atamalar
boli'wi' menen birge, ha'r bir tu'rkiy tildin' wo'z rawajlani'w tariyxi'
ha'm ni'zamli'li'qlari'na sa'ykes aji'rali'p turatug'i'n
wo'zgeshelikleri de bayqaladi'.

⁵ Дәўлетмуратова З.У. Қарақалпақ тилинде туўысқанлық атамалар.: Филол. канд. дис. ... автореф. - Нөкис, 2010.

¹ Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектінің лексикасы. -Нөкис, 1977. –Б.5.

I BAP. QANI' BOYINSHA TUWISQANLIQ ATAMALAR

Qa'legen tildin' so'zlik qurami'nda tuwi'sqanli'q qatnasti' an'lati'wshi' atamalar belgili wori'ndi' iyeleydi. Sebebi adam balasi' du'nyag'a kelgen son' yer jetemen degenshe ha'm yer jetip, shan'araq bolg'annan keyin, woni'n' da tuwg'an–tuwi'sqanlari', qatar-qurbi' ha'm dos-yaranlari' boladi'. Ha'r bir xali'qti'n' a'sirler dawami'nda qa'liplesken tuwi'sqanlar arasi'ndag'i' qatnasti' an'lati'wshi' atamalari' boladi'. Ko'pshilik ilimpazlardi'n' ani'qlawi'nsha, wolar so'zlik quramdag'i' yeski so'zler topari' boli'p, wolar kem–kem tildin' ishki imkaniyatlari' yesabi'nan rawajlani'p, basqa tillerdin' tuwi'sqanli'q atamalari'ni'n' ta'siri na'tiyjesinde wo'zgerislerge ushi'rap woti'rg'an. Buni' ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' tuwi'sqanli'q atamalardi'n' mi'sali'nda toli'q tasti'yi'qlaw mu'mkin. Ma'selen, biz bul bapta qani' boyi'nsha tuwi'sqanli'qti' an'lati'wshi' atamalardi'n' u'lken bir bo'limin quraytug'i'n ata-anag'a baylani'sli' atamalardi'n' ishinde *mama*, *papa* atamalari' qaraqalpaq tilinde rus tilinin' ta'siri na'tiyjesinde payda bolg'an. Ha'zirgi da'wirde ko'pshilik jaslar buri'nnan qollani'li'p kiyati'rg'an *apa*, *ag'a* so'zlerinin' worni'na *mama*, *papa* so'zlerin qollanbaqta. Sonday-aq wo'z so'zlik qatlamg'a tiyisli so'zlerdin' almasi'p qollani'li'wi', ma'nilerinin' ken'eyiwi ko'rinedi. Ma'selen, da'stu'r boyi'nsha kelinshek ku'yewinin' anasi'n *yene* dese, al ha'zir ko'birek *apa* so'zin qollani'w ken' yen' jayg'an. Buni'n' sebeplerin u'yreniw ushi'n wolardi'n' ha'r birine tariyx'i'y, tariyx'i'y-sali'sti'rmali' usi'llar tiykari'nda si'patlama beriw talap yetiledi.

Ata -1) a'kesinin' a'kesi; 2) hayali'ni'n' yamasa ku'yewinin' a'keleri; 3) a'kesinen jasi' u'lken yer adam; 4) «a'ke» ma'nisinde; 5) biytani's adam.

Qaraqalpaq tilinde *ata* so'zi basqa tu'rkiy tillerge de ta'n boli'p, wolar bir-birinen wonsha parq qi'lmaydi'. Qaraqalpaq, qazaq, tu'rkmen, qi'rg'i'z ha'm uyg'i'r tillerinde *ata*, wo'zbek tilinde birinshi dawi'sli' yerinliklesip, *ota* tu'rinde ayti'ladi'. Bul so'z ha'r tilde ha'r tu'rli ma'ni an'latadi'. Ma'selen, tu'rkmen tilinin' ayi'ri'm dialektlerinde a'kesin ha'm kelininin' qa'yin atasi'n, azerbayjan ha'm tatar tillerinde a'keni, qa'yin atani' ha'm muri'ndi'q atani', qaraqalpaq, uyg'i'r ha'm altay tillerinde «ata-baba» ma'nisinde jumsaladi'¹. Joqari'da keltirilgen *ata* so'zinin' ma'nisinen, qaysi' tilde qanday ma'ni an'latsa da, wol «jasi' u'lken» degendi bildiredi. Tu'rkiy tiller sistemasi'nda tuwi'sqanli'q atamalar ha'm wolardi'n' leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerin izertlegen ali'mlardi'n' ayi'ri'mlari' wolardi'n' etimologiyasi' menen sheklenip qalg'an bolsa, al yekinshi bir topar ali'mlar wolardi'n' semantikasi', genezisi, tariyxi' jo'ninde ha'r qi'yli' pikirler bildirgen. Usi' ko'z-qarastan qarag'anda E.V.Sevortyan tu'rkiy tillerdegi tuwi'sqanli'q atamalardi'n' genezisi haqqi'nda wo'z pikirini bildiriw menen birge, wo'zine deyin izertlegen ali'mlardi'n' pikirlerine de wo'zinin' ko'z-qaraslari'n bildirip woti'rg'an. Ilimpaz ha'r bir atamani' tu'rkiy tiller materiallari' menen sali'sti'ri'p izertlegen.

Tuwi'sqanli'q atamalardi' izertlewge arnalg'an ayi'ri'm ilimiy jumi'slarda² wolardi' tu'rkiy atamalar dep ko'rsetilse, basqalari'nda ken' qollani'latug'i'n wortaq atamalar delingen. Usi' ko'z-qaraslar tiykari'nda *ata* atamasi' bildiretug'i'n ma'nisi ha'm fonetikali'q, morfologiyali'q quri'li'si' menen tu'rkiy tiller leksikasi'nda a'yyemgi zamannan berli jumsalatug'i'ni'n an'laymi'z.

Tu'rkiy tillerde *ata* atamasi' qalay payda bolg'an?- degen soraw tuwi'ladi'. Bul atama da'slepki (*a*) *to* formasi'n saqlag'an halda ayi'ri'm qarluq, og'uz dialektlerinde *t>g* boli'p, *ata-ada-ade* ju'zege

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1974. С.412-414.

² Исмаилов И. Туркий тилларда қавм қариндошлиқ терминлари. -Тошкент: Фан, 1966, Б.146.

kelgen. Biraq qaraqalpaq tilinde *ada*, *ade* tu'rinde jumsalmaydi', woni'n' worni'na *a'ke* tuwi'sqanli'q atamasi' qollani'ladi'. *Ata*, *a'ke* atamaları'ni'n' etimologiyasi' haqqi'nda ha'r qiyli' pikirler ushi'rasadi'. Ma'selen, M. Ryasyanen *ata*, *a'ke* atamaları'n balalardı'n' so'ylew tilinen ali'ng'an dese, E.V. Sevortyan wolardı' uyg'i'r, tu'rk, azerbayjan tillerine parsi' tilinen kirgen bolsa kerek dep, - shamalaydi'⁶. *Ata* atamasi'ni'n' ma'nisi ken'. Wol, birinshiden, a'kesinin' a'kesin, wo'zinin' a'kesin, yekinshiden, a'kesinin' ag'alari'na, u'shinshiden, wo'zinin' a'kesinen u'lken jastag'i' adamlarg'a hu'rmet retinde ayti'ladi'. Qaraqalpaq awi'z yeki so'ylew tilinde *ata* atamasi'ni'n' ma'nisi «a'kesinin' a'kesin» an'latqani' menen, wol ko'birek *a'ke* atamasi'ni'n' worni'nda qollani'lg'an. Ha'zirgi waqi'tta *ata* atamasi' tikkeley a'kesinin' a'kesine qarata jumsaladi'. *Ata* atamasi' *ana*, *baba* atamaları' menen juplasi'p, uli'wmali'q ma'nilerdi de an'lati'p keledi.

Naqi'l – maqallarda ata, a'ke, ag'a, baba atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

San'i'rawg'a sa'lem bersen',

Atan'ni'n' basi'" deydi.

Hali'n bilmey ,

Aspandag'i' aydi' go'zleydi.

Woylani'p bilip ***babalar***,

So'zdi du'rge ten'gergen,

Woylani'p aytqan ha'r so'zin,

Woylama kem dep gawhardan.

Jumbaqlarda ata, a'ke, ag'a, baba atamaları'ni'n' qollani'li'wi'

⁶ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1974. С.412-414.

A'kesi iyre , balasi' jorg'a
(Da'rya)

Daladan ses keldi
Yesemurat *ag'am* seskendi
(Adamni'n' ati')
Qatar-qatar *atalar*
Aq saqalli' *babalar*
(Ju'weri)

Ayti'slarda ata, ag'a a'ke , baba atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Ata yerer bolar ma ***balasi'na***
Qi'z da keyir bolar ma *anasi'na*
Si'yrag'i'nan su'yrep tasla deysen' Gu'lshin,
Tarti'p so'yle tilin'di wo'zin' a'dep,
Xan da tiyer bolar ma ***babasi'na*** ha'wjar.

Ata yerer bolar ma ***balasi'na***
Qi'z da keyir bolar ma *anasi'na*
Si'yrag'i'nan su'yrep tasla deysen' Gu'lshin,
Tarti'p so'yle tilin'di wo'zin' a'dep,
Xan da tiyer bolar ma ***babasi'na*** ha'wjar.

Xali'q qosi'qlari'nda ata, a'ke , ag'a , baba atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Jani'm ***ag'a*** qulaq salsan' so'zime,

Jetim qali'p yergendegi izin'e,
Meni berip baydi'n' qi'zi'n ali'wg'a ,
Woylan ag'a i'layi'q pa wo'zin'e?

Shashi'm uzi'n shashbawi'ma ten'bedi,
A'kem meni wo'z ten'ime bermedi,
A'kemdi na'yleyin tillag'a qi'zdi'
I'g'bali'm na'yleyin jamang'a si'zdi'.
(27-bet)

Tekshedegi polatti',
Za'n' basi'p tur yar- yar,
Atan' menen **yenen'di**,
G'am basi'p tur yar- yar. (46-bet)

Yerteklerde ata , a'ke, ag'a , baba atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

“Yapi'rmay, menin' **atam** mi'na tawdan wo'tpe, wo'tsen' sen mag'an joq , - dep yedi.

Yendi wol **a'kesin** izlep ketiwge atas'nan, **atasi'an** pa'tiya ali'p jolg'a rawana boldi.

A'y **balam**, izlegen jog'i'ni'n' tusi'na keldin'.

Babanin' aytqani'nday A'jibek asti'ndag'i' tulpari'n tu's waqti'nda ushi'radi'.

“Juwi’rg’an alalmaydi’, buyi’rg’an aladi’” degen, bul **qi’z** sag’an nesip boldi’.
(13-bet)

A’y **balam**, izlegen jog’i’ni’n’ tusi’na keldin’.

Babanin’ aytqani’nday A’jibek asti’ndag’i’ tulpari’n tu’s waqti’nda ushi’radi’.

“Juwi’rg’an alalmaydi’, buyi’rg’an aladi’” degen, bul **qi’z** sag’an nesip boldi’.
(13-bet)

Jarti’bas wo’ldim azarda , **kempirdi’**,ji’g’i’p “ Menin’ yeki **ag’amdi’** tap, izi usi’ bag’qa kelip joq boldi’.- dep kempirdi aldi’na sali’p , u’yine ali’p keledi. (16-bet)

Taraq tog’ay bolar. **Baba** tog’aydan wo’tiwge jeti ku’n ha’lek bolar. (128-bet)

Da’stanlarda ata, a’ke, ag’a, baba atamalari’ni’n’ qollani’li’wi’:

Atan’ menen **qayi’n atan’** toyi’n’da uri’si’p, qalmaqqqa ko’ship ketti, balam – deydi.
(Alpami’s 35-bet)

Ag’an’ ketti degen son’, turalmadi’ **na’reste**, juwirip shi’qti’ maydang’a, qarasa ag’asi’ jorti’p barati’r, juwi’ra berdi keyninen, barati’rsa Alpami’s, keyninde shi’rqi’rag’an sesten jalg’I’zdi’n’ jani’ seskendi, si’rti’nan buri’li’p qaradi’.
(Alpami’s 42-bet)

Yerte a’yyem zamanda,
Xali’q yezilgen tabanda,
Tu’p **babami’z** wonsanda.

(Qi'ri'q

qi'z)

Malg'a sati'p meni gu'na'kar bolma,

Atam bolsan' yerkimdi ber qoli'ma

(Qi'ri'q qi'z 21-bet)

Ata so'zin'de joqti' qata, ha'mirin'di ta'rk yetpey, taxti'n'a mindim.

(Yedige 19-bet)

“ **Ag'a** ...Atsi'zg'a at, yonsi'zg'a ton, nansi'zg'a nan berip ati'r”, - degen menen ati'n'di' bag'I'p, wo'yti'n'di' jag'i'p, sawmal iship xi'xmet yetip ju'riwge kelgen ku'nlikshimen”, - dedi. (25-bet)

Mi'naw jati'rg'an Qara tiyin A'lip **baba** yeken” dep qi'yal qi'ldi'. (25-bet)

Qaraqalpaq awi'z yeki so'ylew tilinde da'slep wo'zinin' a'kesine *ata* atamasi' qollang'ani' menen, ha'zirgi waqi'tta *ata* atamasi' menen shaqi'ri'w derlik ushi'raspaydi', woni'n' worni'na *ag'a* yamasa *a'jag'a*, ko'birek *papa* dep jumsaladi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy da'stu'rlerine i'layi'q, ko'pshilik jag'daylarda tun'g'i'sh perzentleri wo'zinin' a'kesin *ag'a*, *a'jag'a* dep ataydi', a'dette ha'zir rus tilinin' ta'siri na'tiyjesinde *papa* atamasi'n qollani'w da'stu'rge aylandi'. Sonday-aq, ha'zirgi waqi'tlarda *a'jag'a*, *a'japa* atamaları'ni'n' worni'na *brat*, *sestra* atamaları'n qollani'w ushi'raspaqta.

A'dette tuwi'sqan adamlardi'n' u'lken jasi' kishilerine ul bolsa *ag'a*, qi'z bolsa *apa* boladi' ha'm usi'lay ataladi'. Soni'n' menen birge, tuwg'an anasi'n *ana* dep yemes, al *apa* dep ataw tilde ken'

wori'n alg'an. Yesikke tu'sken kelin ku'yewinin' apalari'n da *apa* dep ataydi'.

Apa atamasi' M.Ryasyanennin' pikiri boyi'nsha, *aba* formasi' kishkene na'restenin' fiziologiyali'q signali' boyi'nsha yersek adamni'n' yeliklewinen kelip shi'qqan¹. *Apa, aba, papa, mama, padze, madze* ha'm t.b. so'zler yerinlerdin' ha'reketinin' xi'zmeti arqali' ayti'ladi'. Tuwi'lg'an balada tirishilik ushi'n, ana su'tin yemiwi ushi'n yerinler ha'reketshen' xi'zmet atqaradi'. Na'restenin' tilinin' *apa* dep shi'g'i'wi' da usi' fiziologiyali'q faktor menen baylani'sli' bolsa kerek, *ana* so'zinin' na'reste tilinde *apa* boli'wi' da usi' fiziologiyali'q faktor menen, yag'ni'y *n* sesinin' an'sati'raq ayti'latug'i'n *p* sesi menen almasi'wi' dep shamalawg'a boladi'.

Naqi'l – maqallarda apa, ana, mama atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Hayaldi' jaman desen',
Ishinde *apan'* da ketedi.

Yeki *anadan* won *bala*
Ha'r qaysi'si'ni'n' ati' bar
(Barmaqlar)

Jumbaqlarda apa, ana, mama atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Yeki *anadan* won *bala*
Ha'r qaysi'si'ni'n' ati' bar
(Barmaqlar)

Ayti'slarda apa, ana, mama atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1974. –С.57.

Apam woti'r qayg'i'li', woyi' wayran yar-yar,
Tez bolg'anday toyi'na wo'zi hayran yar-yar,
Kisi yeli dep ji'laydi' menin' apam yar-yar,
Wo'z u'yimdey bolama dep yendi qaydan yar-yar. (66-bet)

Xali'q qosi'qlari'nda apa, ana, mama atamalari'ni'n'
qollani'li'wi':

Anama ayti'p bir qawi'n qaqlasi'n,
Qaqlag'an qawi'ni'n u'sh ay saqalasi'n,
U'sh ayg'a shekem bir xabari'm bolmasa,
Anam meni ayti'p- ayti'p joqlasi'n. (30-bet)

Ha'yyiw, ha'yyiw aq bo'pem ay,
Aq besikte jat bo'pem ay,
Apan'toyg'a ketkende,
Jilay berme sen bo'pem ay. (35-bet)

- Ha' tu'lkishek, tu'lkishek,
- Tu'nde qayda barasan',
- **Mamamni'n'** u'yine baraman,
- Maman' sag'an ne berer,
- Yeshkisin sawi'p su't berer. (39-bet)

Yerteklerde apa, ana, mama atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Mama, bizler usi' tog'aydi'n' wortasi'nda turami'z, u'sh ag'am bar yedi, solarg'a awqat pisireyin desem, woti'm wo'ship qali'pti'. (25-bet)

Apa, wonday bolsa meni irikpe, men de ata ka'spi menen shug'i'llanayi'n, mag'an atamnan qalg'an qapandi' ali'p ber, yerten' qapan sali'p baxti'mdi' si'ap ko'reyin - deпти. (50-bet)

Da'stanlarda apa, ana, mama atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Mama nar tu'yeni jeteklep, qi'ri'q qi'zdi' yertip jolg'a ra'wan boldi'.
(Alpami's 122-bet)

Anasi' menen xoshlasi'p, xanni'n' tilla sarayi'na qayti'p keldi Nuratdin.
(Yedige 90-bet)

A'jep **apa** – dep i'lashi'g'i'n buzi'p , to'rtewi bo'lip arqalap, yeshkini gezekpe gezek jetelep, buwday qi'rmanni'n basi'na keldi. (yedige 94 – bet)

Kempirdi bir pinhami' jayg'a ali'p bari'p,
Mama , buni' sag'an kim aytti',- dedi. (Yedige 97-bet)

Ag'a so'zi - yerte da'wirden berli tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde qollani'li'p kiyati'rg'an so'z. Bul so'z - tu'rkiy tillerdin' jazba yesteliklerinde, ha'zirgi tu'rkiy tillerdin'

ko'pshiliginde birdey derlik, yag'ni'y wonsha wo'zgeriske ushi'ramag'an so'z. Ma'selen, yeski tu'rkiy tilinde *aq*a «a'jag'a», *aq*a *ini* «ag'a - ini», uyg'i'r, wo'zbek, xakas tillerinde *aka*- «a'jag'a», qi'rg'i'z tilinde *ake* «a'ke», *ag*a «a'jag'a», tu'rk tilinde *ag*a «xojayi'n, basli'q», azerbayjan tilinde *ag'a* «xojayi'n, basli'q», tatar, tu'rkmen tillerinde *ag*a «a'jag'a», bashqurt tilinde *ag'ay*, «a'jag'a», Tuva tilinde *aki'*, *aki'y* «a'jag'a».

Ag'a so'zi Orxon – Yenisey jazba yesteliklerinde, Maxmud Qashqariydin' so'zliginde *aq*a boli'p qollani'lg'an. *Ag'a* // *aq*a so'zinin' da'slepki ma'nisi - «tuwi'sqan adamlardi'n' yerkek jag'i'nan jasi' u'lkeni»¹. Keyninen bul so'z jekke tu'rkiy tillerde qosi'msha ma'nige iye bolg'an.

Ag'a so'zi qaraqalpaq tilinde wo'zinen jasi' u'lken yer adamdi' yamasa a'kesin bildiredi. Mi'sallar:

Ag'a so'zinin' qaysi' tilden kirgeni belgisiz. *Ag'a* atamasi' tiykari'nan, to'mendegishe ma'nilerdi bildirip, al birinshiden, wo'zinen jasi' u'lken bolg'an tuwi'sqan yerkek adamlarg'a, yekinshiden, wo'zinen jasi' u'lken tani'maytug'i'n yer adamlarg'a hu'rmet retinde *ag'a*, *ag'ay* atamaları' qollani'ladi'. Sonday –aq, *ag'a* atamasi' «yel basshi'», «jigit ag'a» degen ma'nilerde de jumsala beredi. Xalqi'mi'zdi'n' milliy wo'zgesheliklerin bildiretug'i'n *jigit ag'asi'* so'zi so'ylew tilimizde ko'birek qollani'ladi'.

Ini so'zi wo'zinen jasi' kishi bolg'an yerkek adamdi' bildiredi. Qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinde *ini* so'zinin' worni'na *u'ka'* so'zi qollani'ladi'¹.

Ini so'zi tu'rkiy tillerdegi yeski atamalardan biri boli'p, wol ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde qollani'ladi'. Bul atama

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М., 1961. –С.36.

¹ Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектінің лексикасы. -Нөкіс, 1977. –Б.138.

so'ylewshi qaysi' ji'ni'stag'i' adam bolsa da, wo'zinen kishi bolg'an yerkek adamlarg'a qarata ayti'ladi'

Ye.V.Sevortyan *ini* atamasi'nin' ma'nisine ken'nen toqtap, woni' basqa tu'rkiy tiller menen sali'sti'ri'p, fonetikali'q wo'zgesheliklerin ko'rsetedi ha'm bul atamani'n' «kishi ini, u'ke» ma'nisin ko'rsetip, bul so'zdin' tu'biri *-in*, *-en* feyili boli'p, wog'an *-i*, *-e* affikslari qosi'li'p, «ko'z jari'w, boyi'nda boli'w» ma'nilerin an'latadi', - dep ko'rsetedi². Biraq, L.A.Pokrovskaya *ini* atamasi'nin' tu'biri *in* yekenin, wog'an tarti'mni'n' III bet ko'rsetkishi *-i* affiksi jalg'ang'an, - deydi³. Haqi'yqati'nda da *in* leksemasi' «jay, ma'kan» ma'nisin an'lati'wshi' atli'q so'z boli'p, woni'n' keynine *-i* affiksi qosi'li'w arqali' «ini bir, jayi' bir» degen ma'nilerdi anlatqan boli'wi' mu'mkin.

Da'slepki waqi'tlarda *in+i* atamasi' basqa ma'nide qollani'lg'an boli'wi' da mu'mkin. Sebebi, ja'miyettin' tariyxi'y rawajlani'wi' na'tiyjesinde tuwi'sqanli'q atamalardi'n' payda boli'wi' menen *in* so'zine tarti'm jalg'awlari' jalg'ani'p, *in+im*, *in+i+si* tu'rindagi «u'ke» ma'nisin an'lati'wshi' tuwi'sqanli'q atamasi' payda bolg'an boli'wi' da mu'mkin.

Naqi'l – maqallarda ini, u'ke atamasini'n' qollani'li'wi':

Jel jag'i'n'ni'n' panasi',

Jaw jag'i'n'ni'n' qalasi',

Asqar tawday aybati'n',

Ag'a da'rkar jigitke,

Sol ag'ag'a miyasar,

Ha'm qanati'n' quyri'g'i'n',

² Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - М., 1974. С.362-363.

³ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М., 1961. –С.76.

Yeki ko'zin' ra'wshani'
Sharshag'an jerde dem ali's ,
Ini da'kar jigitke.

(271-bet)

Ayti'slarda ini, u'ke atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Ha'r kim yerkin boladi' wo'z yelinde,
U'yrek g'azlar shad bolar wo'z ko'linde,
Sol badikti biz quwi'p quti'layi'q,
Bul **u'kemnini'** ba'digi qay jerinde.
(19-bet)

-A'y Alpami's **inim**, bu'gin Gu'lparsi'n **kelinnin'** wo'len' toyi' degen bar yeken,
sol toyda bilgen adamni'n' wo'len' aytatu'g'i' woyi' bar yeken, Ultan xanni'n'
anasi' Gu'lshin ayi'm ha'wjarpaz yeken bu'gingi wo'len' toyda sol Gu'lshin ayi'm
ha'wjar ayti'p toy baslaydi' yeken, bag'ana jolda ha'wjar aytayi'n dep kiyati'rg'an
Gu'lshindi ko'rdim. (43-bet)

Yerteklerde ini, u'ke atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Woral bati'r **qi'zdi'** jatqan jeine a'kelip:

-Bizler wo'z **ag'a** – **inilerimizden** jamanli'q ko'rip, usi'nday halg'a tu'sip
jati'rg'an adambi'z. (25-bet)

Bir waqi'tta yeki **ag'asi'** woyani'p qarasa, qasi'nda uyqlap ati'rg'an Jartibas **inisin**
ko'rip, bul bizin' aytqani'mi'zdi' ti'n'lamay kelipti g'oy, buni' mi'na arqan menen

Baylap kete bereyik, - dep, sol jatqan jerindegi qulap jati'rg'an terekke ko'terip
apari'p baylap ketedi. (15 bet)

Da'stanlarda ini, u'ke atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Ha' doslari'm, doslari'm, aldi'mda menin' **ag'am** joq, ya keynimde **inim** joq,
sizlerden basqa su'yenetug'i'n tuwi'm joq, menin' nog'ayda jasamag'ani'm qa'wip
boldi'. (Yedige 153-bet)

Ye.V.Sevortyanni'n' pikirinshe, *-in, -en* feyiline tarti'm
affiksleri qosi'li'p, yeger «boyi'nda boli'w, bosani'w» ma'nilerin
bildirip kelgen jag'dayda, wolardan *inim* so'zin jasap bolmas yedi.

A'jag'a so'zi mi'naday ma'nilerdi bildiredi: 1) wo'zinen jasi'
u'lken jigit ag'asi'; 2) «a'ke» ma'nisinde; 3) wo'zinen jasi' u'lken
adamdi' wo'zimsinip, jaqi'n ko'riw ma'nisinde.

Naqi'l – maqallarda ajag'a atamasi'ni'n' qollani'li'wi:

A'jag'a bolsan' aqi'l ayt,
Aqi'l aytsan' da , maqul ayt. (170-bet)

A'japa - a'kesi yamasa anasi'ni'n' qi'z apalari', qari'ndas ha'm
sin'lileri, wo'zinen jasi' ulken hayal adamlar. Mi'sali',

Sin'li – tuwi'sqan yamasa jaqi'n hayal–qi'zlardi'n' jasi'
kishkenesi, jasi' u'lken hayal–qi'zlardi'n' jasi' kishi hayal–qi'zlarg'a
qarata qollani'latug'i'n atama.

Qari'ndas – yer adamni'n' wo'zinen jasi' kishi bolg'an
tuwi'sqan hayal (nashar) adamg'a qarata ayti'latug'i'n atama.

**Naqi'l – maqallarda sin'li, qarindas atamalari'ni'n'
qollani'li'wi':**

Jel jag'i'n'ni'n' panasi',
Jaw jag'i'n'ni'n' qalasi',
Asqar tawday aybati'n',
Ag'a da'rkarak jigitke,
Sol ag'ag'a miyasar,
Ha'm qanati'n' quyri'g'i'n',
Yeki ko'zin' ra'wshani'
Sharshag'an jerde dem ali's ,
Ini da'kar jigitke.

Sol inige miyasar,
Ali'sta bolsa barari'n',
Jaqi'nda bolsa sorari'n',
Ko'rmey bolmas qarari'n',
Qanalar tuwg'an nashari'n',
Sin'li da'rkarak jigitke.

(271-bet)

Qi'zi'n' za'lel keltiredi,
Toli' jurtqa dan' bolsa,
Uli'n' za'lel keltiredi,
Jarli'dan kelgen pan' bolsa.
Ag'ayin – tuwg'an ko'binen,
Si'yilasqani' **qari'ndas**,
Si'yilaspag'an tuwg'anni'n',
Bari'nan da jog'ingan.

(274-bet)

Ayti'slarda sinli, qari'ndas atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Sa'wle tu'ptin' sabag'i' sona bolar,
Aqi'li' qi'ri'q kisinin' xanda bolar,

Sin'lim deyip ji'lay berme qari'ndasi'm,
Sin'lin' ushi'n *biykeshin'* wonda bolar yar-yar. (62-bet)

Sa'wle tu'ptin' sag'asi' sanda bolar,
Aqi'li' qi'ri'q kisinin' xanda bolar,
A'kem deyip ji'lay berme *qari'ndasi'm*,
A'ken' ushi'n *qa'yin atan'* wonda bolar yar-yar. (61-bet)

Yerteklerde sin'li , qari'ndas atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Qari'ndasi'm sizdi yelin'nen ayi'ri'p, sizin' baxti'ni'zg'a ko'p kesentlik keltirdik.
(27-bet)

Da'stanlarda sinli, qari'ndas atamalari'ni'n' qollani'li'wi:

Qari'ndasi' Qansuli'wg'a

Apari'p ji'lqi' baqti'rdi'. (Alpami's 172-bet)

Ana - balani' tuwi'p, ta'rbiyalag'an wo'z balasi' bar yamasa birewdin' balasi'n asi'rap ali'p ta'rbiyalag'an hayal. *Ana* so'zi tu'rkiy tillerdin' jazba yesteliklerinde de ha'm ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' ha'mmesinde derlik ushi'rasadi'. Yeski tu'rkiy tilinde *ana* (Malov. PDTP, 405), *ona* (MQ, I, 119) bul so'zdin' birinshi sesi wo'zbek tilinde *o* boli'p (*ona*), al azerbayjan, turk, uyg'i'r, tatar, nog'ay tillerinde *a* menen ayti'ladi' (*ana*). *Ana* so'zinin' worni'na ayi'ri'm tu'rkiy tillerde basqa so'zler qollani'ladi': *eje*, *yene* (tu'rkmén), *yene*

(qi'rg'i'z), *a'sa',ina'y* (bashqurt), *ie, ava* (tuva), *anne, apay, api* (chuvash).

Qaraqalpaq tilinde «ana» ma'nisinde *apa, sheshe, a'je, mama* atamalari' da qollani'ladi'. *Ana* atamasi' tu'rkiyshe so'z boli'p, ol yeski ha'm ha'zirgi tu'rkiy tillerde qollani'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde *a'ke* atamasi'ni'n' an'latatug'i'n ma'nisi *ata* atamasi' menen almasi'p jumsala beredi. Mi'sali', *Atan'a* ne qi'lsan' aldi'n'a sol keledi. *Atani'n'* siltegen soqqag'i', balag'a mi'n' gu'zar jol. Jaqsi' ata jaman balag'a qi'ri'q ji'l azi'q (Qaraqalpaq xali'q naqi'li'). Sonday – aq, *a'ke* atamasi' *sheshe* atamasi' menen juplasi'p kelip, so'ylewshi ta'repinen *a'ke-sheshe* atamasi' ayti'ladi'. Qaraqalpaq awi'z-yeki so'ylew tilinde *a'ke* atamasi' basqa atamalarg'a sali'sti'rg'anda tek so'ylewshi ta'repinen III bette g'ana usi'lay ataladi', al usi' ma'nisti an'lati'w ushi'n ha'zirgi waqi'tta milliy da'stu'rimizge i'layi'q ayi'ri'm so'ylewshiler ta'repinen *ag'a, a'jag'a, ata* atamalari' qollani'lg'ani' menen *papa* atamasi' tilimizge pu'tkilley sin'isip ketti. A'debiy tilimizde buri'nnan jumsali'p kiyati'rg'an usi'nday qubi'li'slardi'n', a'sirese tuwi'sqanli'q qatnasti' bildiretug'i'n atamalardi' buri'nnan qa'liplesken atamalar menen ataw, wolardi' sebepsiz wo'zgerte bermew, yeger bunday jag'day ju'z berse wolardi'n' aldi'n ali'w bu'gingi ku'ni tildin' tazali'g'i'n saqlawda u'lken a'hmiyetke iye ma'sele dep woyleymi'z.

Mama. Tuwi'sqanli'q atamalardi' u'yreniw tek lingvistikali'q ko'r qarastan g'ana yemes, sonday-aq etnografiya, tariyx ilimleri ko'z-qarasi'nan da wog'ada za'ru'rli. Wolar qaysi' bir xali'qta bolsa da birden payda bolg'an yemes, wol wo'zine ta'n tariyx'i'y rawajlani'w basqi'shlardi' basi'p wo'tip, ha'zirgi jag'dayi'na jetip kelgen. Geypara tuwi'sqanli'q atamalar yeskirip, yekinshi bir atamalardi'n' ma'nileri ken'eyip yamasa tarayi'p woti'radi'. Dialektlik wo'zgesheliklerge baylani'sli' tilimizde jumsalatug'i'n ayi'ri'm

tuwi'sqanli'q atamalar ha'r tu'rli dialektte ha'r qi'yli' atali'wi' da mu'mkin. Ha'mme dialektte birdey atalg'an atama, kerisinshe, ha'r qi'yli' ma'nilerde de jumsali'wi' mu'mkin. Atamalar wortasi'nda tuwi'sqanli'q qatnasti' bildiriwshi atamalar ayri'qsha wori'n tutadi'.

Ha'zirgi waqi'tta rus tilinin' ta'siri na'tiyjesinde *mama* atamasi'n qollani'w da'stu'rge aylani'p barmaqta

Ku'ndelikli turmi'si'mi'zda qollani'li'p ati'rg'an tuwi'sqanli'q atamalardi'n' usi' taqi'lette qollani'li'wi' til tariyxi'na, xalqi'mi'zdi'n' u'rp-a'detlerine keru ta'sir tiygizedi. Sonli'qtan, tilimizde qa'liplesken qa'delerge baylani'sli' ha'r bir atamalardi' duri's qollani'wi'mi'z kerek. Qaraqalpaqlarda yeski da'stu'r boyi'nsha tun'g'i'sh perzent wo'zinin' yemes, al woni'n' a'ke-sheshesinin' balasi' yesaplani'p, bunday jag'dayda wo'z tuwg'an anasi'n *kishe* yamasa *jen'ge* dep ataydi' yamasa ati'n aytadi'. Bul ata-yene menen bala ha'm aqli'qlar wortasi'ndag'i' na'zik si'ylassi'qli' qatnaslar boli'p tabi'ladi'. Ayi'ri'm dialektlerde «apa» dep ayti'w jag'daylari' ushi'rasadi'. Ha'tte, ayi'ri'mlar tuwg'an anasi'ni'n' ati'n ayti'p ta shaqi'ratug'i'n jag'daylar ushi'rasadi'.

Ha'zirgi waqi'tta qaraqalpaq so'ylew tilinde wo'zinin' anasi'n *mama* dep aytadi'. Al qaraqalpaq tilinin' ayi'ri'm dialektlerinde *mama* atamasi' ko'pshilik jag'dayda *kempir apasi'* atamasi'ni'n' worni'na qollani'ladi'.

Bala – ata-anani'n' perzenti. Sonday-aq tilimizde *yer bala, qi'z bala* degen so'z dizbekleri de ushi'rasadi'. A'sirese mektep jasi'ndag'i' perzentlerge *bala, qi'z* dep qatnas jasaladi'.

Ul so'zi tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' ba'rinde de qollani'ladi'. Bul so'z qani' boyi'nsha tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda tarti'm jalg'awi'n qabi'l yetip kelse, tuwi'sqanli'q atama yesaplanadi', al tarti'mlanbay qollani'lsa wol uli'wmali'q so'z boli'p yesaplanadi'. Ma'selen,

qaraqalpaq

wo'zbek

qazaq

tu'rkmen

ul/i'm

ug'l'im

ul/i'm

ogl/i'm

Tarti'm jalg'awlari' menen qollani'lg'anda *ul* so'zinin' ma'nisi ayqi'nlasadi'.

Qi'z so'zi tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde ushi'rasadi'. Woni'n' tiykarg'i' bildiretug'i'n ma'nisi - «qi'z bala, boy jetken qi'z». 1. Atanani'n' perzenti: 2. U'yden shi'qpag'an, yele turmi's qurmag'an nashar:

Perzent so'zi *ul* ha'm *qi'z* atamaları'nin' sinonimi boli'p yesaplanadi'. *Perzent* so'zi parsi' tilinen kirgen so'z boli'p, wol tu'rkiy tillerde tuwi'sqanli'q atamalardi'n' biri si'pati'nda *ul* ha'm *qi'z* atamaları'ni'n' ma'nilerin qosa bildirip keledi. Mi'sali', *bala* so'zi de uli'wmali'q atama boli'p, tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda *qi'z* atamasi' menen dizbeklesip kelip, qi'zdi'n' yele turmi'sqa shi'qpag'anli'g'i'n ha'm jas yekenligin bildirip keledi: *qi'z-bala*.

Bala, *perzent* so'zleri uli'wma ma'nide qollani'li'wi' mu'mkin. Al wolar *ul*, *qi'z* so'zleri menen dizbekleskende ji'ni'sli'q ma'ni an'lati'wshi' so'zler kelip shi'g'adi': *ul bala – qi'z bala*, *ul perzent – qi'z perzent*.

Naqi'l – maqallarda *ul*, *bala*, *qi'z* , *perzent* atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Qi'zi'm sag'an aytaman ***,kelinim*** sen ti'n'la. (20-bet)

Wo'sirsen' yerke ***perzentti***

Saqali'n'a asi'lar

Biya'depsiz ***ul*** boli'p

Man'layg'a tamg'a basi'lar.

(23-bet)

Jumbaqlarda ul, qi'z, bala, perzent atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Bar birewdin' bir *uli'* ha'm de *qi'zi'*

Wolardi' bileđi du'nyani'n' ju'zi

Uli' tu'nde *qi'zi'* ku'ndiz uyqlaydi'

Hesh kimgē bilinbes ju'rgende izi

(Ay, ku'n)(12-bet)

Ayti'slarda ul, bala,qi'z, perzent atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Ata yerer bolar ma *balasi'na*

Qi'z da keyir bolar ma *anasi'na*

Si'yrag'i'nan su'yrep tasla deysen' Gu'lshin,

Tarti'p so'yle tilin'di wo'zin' a'dep,

Xan da tiyer bolar ma *babasi'na* ha'wjar. (45-bet)

At, toni' bar kisinin'

Toy ji'yi'ng'a bari'si' bar,

Ul- qi'zi' bar kisinin',

Qudali'qqa bari'si' bar. (139- bet)

Xali'q qosi'qlari'nda ul, bala, qi'z, perzent atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Qi'yi'n boldi' qaraqalpaqti'n' hallari',
Joli' uzaq asqar miner tawlari',
Qi'tay, qi'pshaq , kenegestin' ballari',
Mi'n' **balani'** jawg'a berdi qaraqalpaq. (31-
bet)

Bes perdeli qoli'mda saz jaynaydi',
Won sawsag'i'm perdesinde woynaydi',
Jigit qi'zsi'z , **qi'z** jigitsiz bolmaydi',
Wazi'ypan'di' bilesen'be jengejan? (19-bet)

Yerteklerde ul, bala, qi'z, perzent atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

A'y **balam**, izlegen jog'i'ni'n' tusi'na keldin'.

Da'stanlarda ul, bala, qi'z, perzent atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

- Senin' **uli'n'** bolsa, menin' **qi'zi'**m bolsa, Yekewimiz **quda** bolayi'q, - dedi.
Sol jerde qarg'i' tag'i'p, mal bayladi'. Aqlay quda boladi'.
Bir neshe ku'nlerden son' yekewinin' qati'ni' da ju'kli boladi'. (Alpami's 9-bet)

Da'wleti i'g'wali'ma qarap,
Bir qudadan **perzent** sorap,
Bati'r **balam** bolar dep,
Ji'ynag'an yedim jaw jaraq. (Qi'ri'q qi'z 26-bet)

Kewil bo'lip qi'zi'na,
Perzent dep yesapqa almasi'. (Qi'ri'q qiz 17-bet)

Yenesine bildirmey, xanni'n' woti'rg'an jayi'na qaray **bala** juwi'ri'p jo'ney berdi.
(Yedige 33-bet)

Dayi' – anasi'ni'n' tuwg'an-tuwi'sqanlari', ag'a – inileri. Bul atama bashqurt, qazaq, tatar ha'm chuvash tillerinen basqa barli'q tu'rkiy tillerde ha'r tu'rli fonetikalik variantlarda qollani'ladi'⁷.

Qaraqalpaq tilinde perzent ushi'n anasi'ni'n' to'rkini dayi' jurt boladi'. Al anasi'ni'n' tuwi'sqanlari' dayi'lari' boli'p sanaladi'.
Mi'sallar:

Naqi'l maqallarda dayi' atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Ha'm **dayi'mni'** u'yine barayi'n,
Ha'm tayi'mdi' u'yreteyin (55-bet)

Ayti'slarda dayi' atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Pa'r – pa'r **dayi'm**, pa'r dayi'm,
Bizge aytasi'z ha'r dayi'm,
Bizge aytqansha jen'geme ayt,
Jen'gem bileli jag'dayi'n. (135-bet)

Yerteklerde dayi' atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Dayi' bizin' uyge barayi'q, bu'gin bizinn u'yde bol, tu'nde qonalqandi' jaqsi'lap

⁷ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. -М., 1961. -С.17.

berip ku'teyin, - dep aldap u'yine ali'p baradi'.

Dayi' atamasi' tu'rkiy tillerde bir qi'yli' leksikali'q ma'nige iye boli'p, wol ha'r tu'rli formalarda, yag'ni'y *dayi'* (qaraqalpaq), *nag'ashi'* (qazaq), *tog'a* (o'zbek), *dayi'* (tu'rkmen), *tag'a* (qi'rg'i'z) qollani'ladi'.

Demek, ha'zirgi tu'rkiy tillerde *dayi'*, *nag'ashi'*, *tog'a*, *tag'a* tu'rinde ko'rinedi. L.A.Pokrovskaya wolardi'n' genezisi bir bolg'anli'g'i' ha'm *tag'a* formasi'nan *dayi'*, *tay* tu'rine wo'tkenligi, *taga* // *tagay*, *tay* // *taay*, *daay*, *day* // *day*, *dayi'n*, *dayi'* tu'rinde payda bolg'anli'g'i'n ko'rsetip wo'tedi¹. Bul pikir bi'lay qarag'anda duri'stay ko'rinedi. Biraq, bunda parsi' tilindegi atama haqqi'nda hesh na'rse ayti'lmag'an. Parsi' tilindegi seslerdin' wo'zgeriw ni'zamli'li'qlari' tu'rkiy tillerdegi si'yaqli' wo'zgeriske ushi'ramag'ani' menen, wolar bul atamani' tu'rkiy tillerden alg'an boli'wi' mu'mkin. Sebebi, tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde (chuvash, tatar ha'm qazaq tillerin yesapqa almag'anda) *taay* (yakut tilinde), *daay* (tuva tilinde), *tay* (xakas tilinde), *taay* (altay tilinde), *da:i'ka* // *da:i'n* (gagauz) *day* (tu'rkmen tilinde) atamalari' ushi'rasadi'². Solay yetip, *dayi'* (qaraqalpaq ha'm tu'rkmen tillerinde), *tog'a* (wo'zbek tilinde), *tag'a* (qi'rg'i'z tilinde), *nag'ashi'* (qazaq tilinde) atamalari', tiykari'nan, «anasi'ni'n' a'jag'alari' ha'm inileri» degen ma'ni bildiriwshi atama si'pati'nda qollani'ladi'. Mi'sali', Bir tayi'nshaq yenshisi yedi. Sharwadag'i' *dayi'si'* keshegi kelgende a'kelip ketti (K.Allambergenov).

Ye.V.Sevortyan *da:yi'* atamasi' haqqi'nda jazi'p, wonda tu'rkiy tiller ha'm wolardag'i' dialektlik wo'zgesheliklerge, bul tillerdegi *dayi'* so'zinin' ma'nilerine toqtap, semantikali'q jaqtan uqsas ha'm

¹ Покровская Л.А. Көрсетилген мийнети.

² Исмоилов И. Көрсетилген мийнети, -Б.84.

qi'sqarg'an *tay/-day* tu'birleri de birdey, - degen pikirdi aytadi'¹. Ali'mlardi'n' pikirinshe, nekege shekem payda bolg'an atamalar, wolardi'n' tariyxi' ju'da' yeski da'wirlerge bari'p taqaladi'. Solay yeken, tu'rkiy tiller ushi'n wortaqlar bolg'an *dayi'* atamasi'n tu'rkiy xali'qlar tariyxi' tuwi'sqanli'q atamalardi'n' payda boli'w da'wirinen yemes, al ja'miyettin' rawajlani'w tariyxi'nan baslap u'yreniw kerek boladi'.

Ilimpazlardi'n' pikirinshe, tuwi'sqanli'q atamalardi'n' tariyxi'n u'yreniwde, qon'si' xali'qlardi'n' tuwi'sqanli'q atamalari' menen qatar sali'sti'ri'p u'yreniw, tu'rkiy ha'm mong'ol tillerindegi tuwi'sqanli'q atamalar sistemasi'ni'n' Hind-Yevropa, Tibet-Qi'tay, Kavkaz xali'qlari' tillerindegi sa'ykes so'zlerge bari'p taqalatug'i'ni'n ko'rsetedi.

Haqi'yqattan da, tuwi'sqanli'q atamalardi'n' genezisin tek tu'rkiy tilleri materiallari' menen g'ana ani'qlap bolmaydi', basqa tillerde tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda qabi'l yetilgen so'zlerdin' fonetikalig'q, morfologiyali'q ha'm leksikalig'q wo'zgeshelikleri qanday bolsa, sol tu'rinde tu'rkiy tillerde de wo'z ko'rinislerin tappag'an, yag'ni'y fonetikalig'q ha'm semantikalig'q wo'zgesheliklerinde biraz ayirmashi'li'qlar seziledi. Tu'rkiy tillerde *dayi'* ana ta'repke, yag'ni'y anasi'ni'n' tuwi'sqanlari'n an'latsa, tu'rkiy tillerge kirmeytug'i'n basqa tillerde ata ta'repke, yag'ni'y atasi'ni'n' ag'a ha'm inilerin an'latatug'i'n jag'daylar ushi'rasadi'.

Demek, *dayi'* atamasi' da'slep *to* -(ata) (ata ta'repindegi) ma'nisin an'lati'p, ji'llar wo'tip, ha'r tu'rli fonetikalig'q ko'rinislerde, bizge shekem anani'n' ag'a-inilerin an'lati'wshi' tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda jetip kelgen bolsa kerek.

Jiyen – tuwi'sqan yamasa uri'wlas qi'z apalari'ni'n' yamasa qari'ndaslari'ni'n' balalari'.

¹ Севортян Э.В. Көрсетилген мийнети, -С.767.

Jiyen so'zi tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda tu'rkiy tillerdin' derlik barli'g'i'na ta'n boli'p, ayi'ri'm fonetikalik wo'zgesheliklerdi yesapqa almag'anda, woni'n' leksikalik ma'nisi birdey. *Jiyen* dep qi'z apalari' ha'm qari'ndaslari'ni'n' balalari'n ataydi'. Mi'sallar: Daw-ja'njelde «*jiyen*» so'zi basi'm bolar

Yerteklerde *jiyen* atamasi'ni'n' qollani'li'wi'

Haw ***jiyenim*** u'yin' usi'ma?- deydi.

Awa, dayi', jiyenin' jarli', tapqani'n tamag'ingan wo'tkeretug'i'n , al dayi' seni ko'p qi'di'ri'p, ku'tip sharshap qalippan. (224-bet)

Jiyen atamasi'ni'n' leksikalik ma'nisi sheklengen ha'm basqa atamalarg'a qarag'anda bir qansha ani'q.

Jiyen atamasi' tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda wo'zbek tilinde *jiyan* so'zi «apa-sin'lileri ha'm ag'a-inilerinin perzentleri» degen tu'sinikti anlatadi', basqa tu'rkiy tillerde *jiyen* so'zi wo'zinin' ma'nisinen basqa «aqli'q, shawli'q» ha'tte yakut tilinde «tuwi'sqan ag'a ha'm apalardi'n' perzentleri» ma'nisin an'lati'wi' da mu'mkin¹.

Tuwi'sqanli'q atamalarg'a arnalg'an ilimiy miynetlerde *jiyen* atamasi'ni'n' yeski tariyxqa iye yekenligi haqqi'nda pikirler bildirilgen. Ha'tte bizge belgili ali'mlar woni'n' tu'rkiy tillerdegi variantlari' tiykari'nda anlaut dawi'ssi'zi' *d-j//dj -d -ch-s-y* arqali' payda bolg'anli'g'i'n aytadi'¹.

Joqari'da ko'rsetilgen a'debiyatlarda *jiyen* atamasi'nin' anlatatug'i'n ma'nisi birdey boli'p qollani'li'p, woni'n' etimologiyasi' haqqi'nda ani'q pikirler ko'rsetilmegen. Tek B.Osmanalieva wo'zinin, miynetinde *jiyen* atamasi'n qospa so'z dep, tungus-manjur tillerinde *jiyen* so'zi apa-sin'lilerdin' balasi'n anlati'wshi' *je(-ze)* ha'm usi'

¹ Мирзаев М. Ўзбек тилининг Бухоро гурупу шевалари. –Тошкент: Фан, 1965. –Б.53.

¹ Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. –Ташкент: Фан, 1933. – С.51.

tilde sinonim so'z si'pati'nda «jiyen» ma'nisin an'lati'wshi' *ini* so'zi menen birigip *je-ina-* «jiyen» ma'nisin anlatadi'², -dep ko'rsetedi.

Usi' pikirdi tasti'yi'qlaw ushi'n L.A.Pokrovskaya, tu'rkiy tillerdegi *jiyen*, *yegan* (*je-ina*) so'zlerindegi *e* ha'm *i* dawi'sli'lari'n biriktiriw ushi'n *g* dawi'ssi'zi'n qosi'w arqali' payda bolg'an. So'z basi'ndag'i' dawi'ssi'z *j/-z/-y* boli'p wo'zgergen degen juwmaqq kelgen³.

Sunday yeken, *jiyen* atamasi' etimologiya jaqtan tu'rkiy, mong'ol ha'm tungus-manjur tilleri ushi'n wortaq so'z boli'p, ol yeski tu'rkiy tillerde *iga-igi*, *ibi-* «iyesi, iyelewshi» ma'nilerin an'lati'wshi' so'zler tiykari'nda qollani'lg'an. Basqa tu'rkiy tillerde woni'n' ha'r tu'rli variantlari' qollani'lg'an. Ma'selen, sagay tilinde *ari*, qazaq tilinde *ija* «xojayi'n», tuva tilinde ze- «xojayi'n», mong'ol tillerinde *yedin-yezinyezen* tu'rlerine iye boli'p, sunday ma'nini an'latqan, buryat tilinde *yejen* so'zi «xojayi'n» ma'nilerin anlatqan⁴. Yeski da'wirdegi *-yedin-yezin-yezen-yezen* fonetikasi'q wo'zgesheliklerden wo'tip, so'z basi'ndag'i' *ye-ye-j-je*, *yezen-j/-jeen-jiyen* tu'rinde kelgen.

Demek, *jiyen* atamasi' yeski atamalardan boli'p, tu'rkiy tillerdin' yeski jazba yesteliklerinde *jiyen* so'zi «aqli'q» ma'nisinde de qollani'lg'an. Ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' ayi'ri'mlari'nda da joqari'dag'i' ma'niler qollani'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde *jiyen* atamasi' wo'zbek tilindegi ma'nisinen basqa, «qi'zdi'n' tuwi'sqanlari' ta'repindegi ul-qi'zlar» ma'nisinde de qollani'ladi'. Qi'rg'i'z tilindegi *jeen* atamasi' bolsa, qi'zdi'n' tuwi'sqanlari'ni'n' ul-qi'zlari'na qollani'li'p, ag'asi'ni'n' balalari'na *ini* (ag'asi'ni'n' balasi' ushi'n), *qari'ndas* (ag'asi'ni'n' qi'zi' ushi'n) atamalari' qollani'ladi'. Qaraqalpaq tilinde *jiyen* so'zi *dayi'* so'zi

² Османалиева Б. Жокарыдағы мийнети, -Б.43.

³ Покровская Л.А. Жокарыдағы мийнети, -С.99.

⁴ Шербак А.М. Сравнительная фонетикатюркских языков. -М., 1970. С.44-45.

menen dizbeklesip *dayi'li'-jiyen* degen jup so'z payda yetedi. Qaraqalpaq a'debiy tilinde *jiyen* atamasi'nin' qollani'li'wi'nda ko'pshilik jag'daylarda ji'ni's ko'rsetkishi yesapqa ali'ni'p *jiyen qi'z*, *jiyen bala* qospa so'z tu'rindegi atama qollani'ladi'. Yesikke kelin boli'p tu'sken kelinshek ku'yewinin', jiyenlerinin' ati'n tikkeley atamastan «jiyen qi'z», «jiyen bala» dep ataydi'.

Dayi'ni'n' jiyeni, jiyennin' dayi'si' boladi'. Bul so'zler bir-birin toli'qti'radi'. Mi'sali', *jiyen* yerkin boladi' *dayi'si'na*, *dayi'si'* barmay ma yeken mayi'si'na (Qaraqalpaq xali'q maqali').

Jiyen bala- dayi'si'ni'n' hayali' ta'repinen qollani'latug'i'n atama. Mi'sali', Bizin' *jiyen bala* dayi'si'ni'n' ayag'i'n juwi'p kelgen be?-deymen («Xali'q awzi'nan»).

Jiyen qi'z dayi'si'ni'n' hayali' ta'repinen qollani'latug'i'n atama. Mi'sali', Jan'ag'i' ishke kirgen, sizin' ko'shen'izde turatug'i'n bizin' u'lken *jiyen qi'zi'mi'z* («Xali'q awzi'nan»).

G'arri'. U'lken jastag'i' yer adamlarg'a *g'arri'* delinedi. Qazaq tilinde *qart*, *shal*, wo'zbek tilinde *chal* tu'rinde qollani'ladi'. Qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinde (ko'binese qaraqalpaq tilinin' qubla dialektinde) *shal* so'zinin' qollani'li'wi' ushi'rasadi'. Awi'zeki so'ylew stilinde jasi' u'lken yerkek adamlarg'a *aqsaqal*, *wotag'asi'* dep ayti'ladi'. Bunday so'zler ko'rkem a'debiyatta milliy koloritti bildiriwde ko'birek jumsaladi': Bir *yashulli'* woti'r a'ne (İ.Yusupov). Qani' basi'mi' arti'p ma'deri qalmay, jati'r edi bizin' bir *otag'asi'* (İ.Yusupov).

G'arri' atamasi' tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda qaraqalpaq so'ylew tilinde *a'ke* ha'm *ku'yewi* so'zlerinin' sinonimi boli'p qollani'ladi'. Mi'sallar,

Naqi'l – maqallarda g'arri' atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Hawadan ushqan alasar,
Bir – birine miyasar,
Qa’terli wo’sken **qa’riyalar**,
Keterin’di bilgen son’,
Ayti’si’ni’z a’liyar. (276-bet)

Da’stanlarda g’arri’ atamasi’ni’n’ qollani’li’wi’

A’ne kempir sol waqi’tta **“g’arri”** qudasi’ menen giynelesip kelgen yeken- aw” – dep woylandi’, “ashi’w aldi’nda keledi, aqi’l keyninde keledi” degen, g’arri’ma bes-alti’ awi’z so’z ayti’p, kewlin awlap, sapari’n tileyin, -degen bir qi’yal payda boldi’. (Alpami’s 14-bet)

G’arri’ atamasi’ qaraqalpaq awi’zeki so’ylew tilinde «a’ke» ma’nisinde de ko’birek jumsaladi’.

Жоқарыдағы келтирилген мысаллар қаны бойынша туўысқанлық атамалардың қандай мәнилерди аңлататуғынлығынан, соның менен қатар, қарақалпақ әдебий тилиниң ҳәзирги раўажланыў дәўиринде қәлиплескен жағдайынан хәм қолланылыў жағдайынан гуўалық береді.

.....латынға өзгерт.

II BAP. NEKE BOYI'NSHA TUWI'SQANLI'Q ATAMALAR

Tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde tuwi'sqanli'q atamalardi'n' u'lken bir topari'n nekege baylani'sli' bolg'an atamalar quraydi'. Wolardi' payda boli'wi' ha'm qollani'li'wi'na qaray yer adamlarg'a baylani'sli', hayal adamlarg'a baylani'sli' ha'm tami'r – tani'sli'q belgileri boyi'nsha nekege baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamalar dep bo'liw mu'mkin. Soni'n' ishinde yer adamlarg'a baylani'sli' neke boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalg'a *qa'ynata, qa'ynag'a, quda, quda bala, jezde, ku'yew, ku'yew bala, ku'sh ku'yew, yer, baja, mi'rzag'a, wortanshi', kishkene, a'meki, jegjat, muri'ndi'q ata, wo'gey a'ke* so'zleri kiredi. Bulardan ko'rinip turg'ani'nday, wolardi'n' ko'pshiligi qospa so'zlerden ibarat. Qani' boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalardi'n' ko'pshiligi dara so'zlerden turadi'. Demek, nekege baylani'sli' tuwi'sqanli'q atamalar wo'zlerinin' du'zilisi boyi'nsha da wo'zgesheliklerge iye.

Qa'ynata – ku'yewinin' yamasa hayali'ni'n' a'kesi. Mi'sallar:

Ayti'slarda qayin ata atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Sa'wle tu'ptin' sag'asi' sanda bolar,

Aqi'li' qi'ri'q kisinin' xanda bolar,

A'kem deyip ji'lay berme **qari'ndasi'm**,

A'ken' ushi'n **qa'yin atan'** wonda bolar yar-yar.

(61-bet)

Xali'q qosi'qlari'nda qayin ata atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Kirsem shi'qsam shashi'mdi,

Si'ypar yesik ha'wjar,
Qa'yin atamni'n' yesigi,
Shen'gel yesik ha'wjar. (43-bet)

Da'stanlarda qayin ata atamalari'ni'n' qollani'liwi:

Atan' menen ***qayi'n atan'*** toyi'n'da uri'si'p, qalmaqqqa ko'ship ketti, balam –
deydi. (Alpami's 35-bet)

Bul atama yeski tu'rkiy jazba yesteliklerde ha'm ha'zirgi
ayi'ri'm tu'rkiy tillerde ushi'rasadi': yeski tu'rkiy tilinde *qejin ata*,
ha'zirgi qazaq ha'm qi'rg'i'z tillerinde *qayi'n ata*, bashqurt tilinde
qaynata, tatar tilinde *qaenata*, wo'zbek tilinde *qoyinata*, tu'rkmén
tilinde *gayi'n ata*, altay tilinda *qayi'n ada*.

Qaynag'a – ku'yewinin' yamasa hayali'ni'n' tuwi'sqan yamasa
bir uri'wdag'i' ag'alari'. Mi'sallar

Naqi'l – maqallarda qaynag'a atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Qaynag'a aybatli' bolsa, ***kelini*** uyatli' boladi'

Ayti'slarda qaynag'a atamasi'ni'n' qollani'li'wi:

Qaynag'a-aw, yermek yetip ku'lme mag'an,
Menin' de ku'nim kelgey ku'lsen' sag'an
Bir ni'shan ko'rip, u'yi'n' qaptali'nda
Ta'wbe yettim ta'ni'rime, qolda jag'am ha'wjar.

Xali'q qosi'qlari'nda qaynag'a atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Qaynag'a bildim wo'zin'di,

Ti'n'la menin' so'zimdi,
Ali'p kelsen' biyeni,
Ko'rseteyin ju'zimdi...- deydi. (55- bet)

Da'stanlarda qayin atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Ati'n'di' bur **qaynag'ajan**, qayta ber,
Mennen sa'lem patshani'zg'a ayta ber.
(Alpami's 46-bet)

Qaynag'a atamasi' tu'rkiy tillerdin' ha'mmesinde birdey ma'nide jumsaladi', biraq seslik du'zilisi boyi'nsha ayi'ri'm fonetikali'q wo'zgesheliklerge iye boladi'.

Qayi'n. Yerli-zayi'plardi'n ' wo'zlerinen kishi inilери.

Qayi'n - bul yerli-zayi'pli' adamlardi'n' tuwg'an-tuwi'sqanlari'.

Mi'sallar:

Yerteklerde qayin atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Qa'ynim u'yin' si'rtraqta bolsa, keshte bizin' u'yge barsan'i'z xi'zmet qi'lami'z, - deydi qassapqa ku'limsiregen shi'rayi' menen. (268-bet)

Quda – kelin ha'm ku'yew balani'n' a'keleri, ag'a-inilери. *Quda* so'zi qaraqalpaq, qazaq, wo'zbek, uyg'ur, bashqurt, azerbayjan, tuva ha'm altay tillerinde u'ylengen jigit penen turmi'sqa shi'qqan qi'zdi'n' tuwg'an-tuwi'sqanlari'n bir-birine tuwi'sqanli'q qatnasi'n bildiredi.

Quda so'zi - ha'zirgi tu'rkiy tillerde tuwi'sqanli'q termin si'pati'nda qi'z uzatqan shan'araq penen sol qi'zdi' u'yine kelin yetip tu'sirgen shan'araq arasi'nda bolg'an jaqi'nli'qti' bildiretug'i'n so'z.

Quda so'zi ma'nisi boyi'nsha, tiykari'nan alg'anda, qi'z berip, qi'z ali'sqan adamlarg'a ayti'ladi'.

Tu'rkiy tillerde *quda* so'zi ku'yew bala menen woni'n' hayali'ni'n' ata-anasi', sonday-aq wolardi'n' u'lken jastag'i' ku'yew ha'm hayal ji'ni'si'ndag'i' tuwi'sqanlari'n bildiriwde qollani'ladi'.

Yerli-zayi'pli' adamlardi'n' ata-analari'.

Quda bala – qudasi'ni'n' balasi' yamasa qudasi'ni'n' jasi' kishi ag'ayinleri.

Naqi'l- maqallarda quda, quda bala atamalari'ni'n' qollani'li'wi'

Jaqi'n jerden **quda** bolsan',

Arba – arba so'z keledi. (25-bet)

Ayti'slarda quda, quda bala atamalari'nin' qollani'li'wi':

Hawadan ushqan qos qanat,

Ayag'inda bos qanat,

Xosh kelipsiz **quda bala**,

Qayta berin' jay paraxat. (88-bet)

Xali'q qosi'qlari'nda quda, quda bala atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Nekemdi qi'ysa da qazi' ha'm molla,

Bergen amanati'n alsa da alla,

Qarsi' **qudali'qqa** bergenin' menen,

Wo'timsiz jamang'a tiymeymen wolla.
(23-bet)

Jezde- tuwi'sqan yamasa uri'wlas qi'z apasi'ni'n' ku'yewi. *Jezde* so'zi qaraqalpaq tilinde tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda tuwi'sqan, atalas yamasa uri'wlas qi'z apasi'ni'n' ku'yewine qarata ayti'latug'i'n so'z. Mi'sallar: Xabar ber hali'n'nan, so'yle jayi'n'nan, hal jag'dayi'n' qalay bolg'an *jezdejan* (QQ.x.d.).

Jumbaqlarda jezde atamasi'ni'n' qolani'liwi':

Jer astinda *jezdemnin' ati kisneydi*

(Buzawbas)

Ayti'slarda jezde atamasi'ni'n' qollani'liwi':

Si'ldi'r- si'ldi'r qami'sqa si'rg'am tu'sti ha'wjar,
Si'rlaspag'an jat yelge apam tu'sti ha'wjar,
Apam tu'sken da'ryag'a, sal bolayi'n yar-yar,
Jezdem shekken shi'li'mg'a nay bolayi'n ha'wjar,
Qi'zlar menen qosi'li'p toy toylayi'n ha'wjar.
(67-bet)

Da'stanlarda jezde atamasi'ni'n' qollani'liwi':

Ha' *jezde*. Bir uyada yeki ,palapan g'az yedik.

(Yedige 90-bet)

Ku'yew – *yeri* so'zinin' sinonimi boladi'.

Qaraqalpaq tilinde *ku'yew* so'zi to'mendegidey ma'nilerde jumsaladi': 1) yeri, o'mirlik joldasi'; 2) turmi'sqa shi'qpag'an, yer jetken qi'zdi' aytti'ri'p kelgen jigit; 3) qayin jurti' ushi'n *ku'yew*.

Yer so'zi tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda ha'zirgi tu'rkiy tillerdin' barli'g'i'nda derlik ushi'rasi'p, wolar arasi'ndag'i' tek bir-

birinen ayi'ri'm fonetikali'q ayi'rmashi'li'qlardi' yesapqa almag'anda, birdey xi'zmetti atqari'p qollani'ladi'. Yer atamasi'n tariyxi'y ko'z qarastan qarag'anda da ju'da' yerte tariyxqa iye boli'p, tu'rkiy tillerdin' jazba yesteliklerinde de «yer, yerkek» ma'niside ken' qollani'lg'an⁸.

Jigit so'zi «yer jetken yer adamdi'» bildirse, *qart*, *g'arri'* so'zleri qartayg'an, jasi' birazg'a barg'an adamlardi' bildiredi. *Jigit* so'zi yerterekte barli'q na'rsenin' jasi' si'pati'nda qollani'lg'an. Ma'selen, Ha'zirgi da'wirde bul so'z tek «jas», «yer adam» ma'nisin bildiredi. Mi'sali',

Naqi'l- maqallarda ku'yew, yer , jigit atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Jaman bolsa alg'ani'n',
Yerinin' tilin almas,
Shar ta'repte yeki ko'zi,
Bayi'na kewili tolmas (335-bet)

Yer **jigittin'** jarasi'g'i' **yar** bolar,
Qa'dirin bilmegen bir ku'n zar bolar. (25-bet)

Ku'yew ju'z ji'lli'q, quda mi'n' ji'lli'q. (30-bet)

Jumbaqlarda ku'yew , yer, jigit atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Bir ka'niz uzi'ni'nan jati'r jerde

⁸ Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. Индекс. –Тошкент: Фан, 1984. –Б.550.

Ku'yewi joq, balasi' ko'p boladi'wo'rde

(Bali'q)

Ayti'slarda ku'yew, yer, jigit atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Ha'y, ha'y , jigit, ha'y jigit,

Abaylap so'yle sen **jigit**. (109-bet)

Xali'q qosi'qlari'nda ku'yew, yer, jigit atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Menin' qarag'i'm aq sari',

Aq wotawdi'n' japsari',

Suli'w u'ydin' su'yegi,

Suli'w qi'zdi'n' **ku'yewi**. (37-bet)

Yerteklerde ku'yew, yer, jigit atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Aradan bir neshe ku'n wo'tedi. **Ku'yew** xanni'n' qi'zi'nan atasi'ni'n' yen' qi'mbatli' qanday na'rsesi bar – dep soraydi'. (92-bet)

Da'stanlarda ku'yew, yer, jigit atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Jigittin' murni'na samal yendi, ha'r waqi'tta **ata- yenesinen** “ qi'z aldi'n'iz ba ?” dep sorap qoyatugi'n yedi. (Alpami's 32-bet)

Won bes **jigit** ashi'q boli'p si'rti'nan,

Ju'zin ko're almay ati'na bende. (Qi'ri'q qi'z da'stani' 20-bet)

Baja so'zi qaraqalpaq tilinde «apali'-sin'lili tuwi'sqan yamasa uri'wlas qi'zlardi'n' ku'yewleri», sonday-aq bir uri'wdag'i' qi'zlarg'a u'yengen jigitler bir-birine *baja* boladi'. Mi'sali',

Yerteklerde baja atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Bala da yeki ***bajasi'n*** ko'rsetedi. Wog'an patsha ashi'wlani'p, “ Wol menin' ***ku'yew balam***, bir neshe ji'llardan beri bar, jalan'di' qoy”- dep jazalamaqshi' boladi'. (191-bet)

Qa'yinene - erli – zayi'pli'lardi'n' analari'. *Ene*. Bu'gingi ku'ni «qa'yin ene» ma'nisin an'latatug'i'n *ene* atamasi' da'slep «ana» ma'nisin bildirgen. Mi'sallar: *Ata-yenesin* sag'i'ni'p, Alpami's qapa boli'p ati'r yedi («Alpami's»).

Ha'zirgi waqi'tta *yene* atamasi'n tikkeley atamay, woni'n' worni'na *apa* atamasi' menen qollani'w qaraqalpaq so'ylew tilinde da'stu'rge aylang'an. Degen menen, ayi'ri'm shan'araqlarda rus tilinin' ta'siri arqali' jas kelinshekler yenesine *mama* dep qollani'li'wi' ko'beyip barmaqta. Tilimizde qa'liplesken qa'delerge baylani'sli' *yene* atamasi'n qollani'w bizin' xalqi'mi'zdi'n' u'rp-a'det da'stu'rlerine i'layi'q milliyligimizdi ani'qlaydi'.

Qa'yinbiyke - yerli – zayi'pli'lardi'n' qi'z apalari'. Mi'sali', *Qa'yinbiyke* atamasi' awi'zeki so'ylew tilinde *qa'yin apa* atamasi' menen ten'dey sinonim ma'nisinde jumsala beredi.

Naqi'l – maqallarda qayin yene, qayin apa atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Ata dan'qi' menen ul wo'sedi ,

Yene dan'qi' menen qi'z wo'sedi.

Ayti'slarda qayin yene , qayin apa atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Ata dan'qi' menen ul wo'sedi ,
Yene dan'qi' menen qi'z wo'sedi.
Sa'wle tu'ptin' sabag'i' sonda bolar,
Aqi'li' qi'ri'q kisinin' xanda bolar, (57-bet)

Qa'in yenen'nin' yesigi
Qurg'aq yesik ha'wjar,
Kirgenin'de shashi'n'di',
Jular yesik ha'wjar. (50-bet)

Da'stanlarda qayin yene, qayin apa atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Jesir bolg'an *yenemnini'*,
Aq serkeni jeteklep,
Men aldi'na barayi'n. (Alpami's 182-bet)

Yenesine bildirmey, xanni'n' woti'rg'an jayi'na qaray *bala* juwi'ri'p jo'ney berdi.
(Yedige 33-bet)

Biykesh – ku'yewinin' tuwi'sqan yamasa uri'wlas qari'ndaslari'.
Ji'ni'sli'q ma'ni bildiriwshi tabu so'zler tilimizde ko'plep
ushi'rasadi'.

Sunday-aq, kelinshek ku'yewinin' qari'ndaslari'n, yag'ni'y
biykeshlerin *suli'w*, *wortanshi'*, *kishkene* *qi'z*, *appaq*, *ayqi'z*,

botako'z, qarako'z, aqqi'z ha'm t.b. dep atap, wolardi'n' ati'n aytpaydi'. Bul-qaraqalpaq xalqi'ni'n' ayri'qsha wo'zgesheliklerinin' biri.

Jumbaqlarda biykesh atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Qizi'l ji'n'g'i'l ishinde,
Qizday *biykesh*,
Moyni, basin tarag'an
Muzday biykesh

(Qi'rg'awi'l 24-bet)

Ayti'slarda biykesh atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Sin'lim deyip ji'lay berme qari'ndasi'm,
Sin'lin' ushi'n *biykeshin'* wonda bolar yar-yar. (62-bet)

Yerteklerde biykesh atamaları'ni'n' qollani'liwi':

U'yde *biykesh* bar , yerten' ketedi, bu'gin bo'lek bola g'oyi'n', - dedi *jen'geleri*.
(252-bet)

Qudag'ay – ku'yew menen kelin ta'repinin' u'lken jastag'i' hayal adamlari'na - analari', kempir apalari' yamasa ag'ayin hayallari'na qarata ayti'latug'i'n atama. Mi'sali',

Qudasha – kelin ha'm ku'yewdin' ta'replerinin' kelin jastag'i' hayal ji'ni'si'na-qari'ndasi', sin'lilerine qarata ayti'latug'i'n atama. Mi'sali', Bizin' zaman kemtarshi'li'q zaman ba? Jo'n bermestey *qudashalar* aman ba ? (QQ.x.d.).

Naqi'l – maqallarda qudag'ay, qudasha atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Kelip edik da'wirlep,

Biyik penen ha'wirlep,
Qudag'ayi'mi'z quri'si'n,
Qaytarmadi' ta'wirlep

(163-bet)

Jumbaqlarda qudag'ay, qudasha atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Aytaman men bir jumbaq *qudashama*
Yesitpes wol jumbaqtı unamasa
Wo'zinin' su'yegi joq denesinde
Sirtinda bar buwi'ni' won-won yese (Yesek
qurt)

Apan'a ayt **qudasha**, mun'li' keter yar-yar,
Ku'yewi de jaqsi' adam, ku'lip keter yar-yar,
Ata menen **yenesin** qa'dirlese yar-yar,
Baxi't qoni'p basi'na su'rip wo'ter yar-yar.
(66-bet)

Abi'si'n. Tuwi'sqan yamasa bir uri'wdag'i' adamlardi'n'
hayallari' bir birine *abi'si'n* boladi'.

Qaraqalpaq a'debiy tilindegi *abi'si'n* atamasi' worni'na geyde
awi'zeki so'ylew tilinde *sheshe* atamasi' qollani'ladi'.

**Naq'il – maqallarda abi'si'n , sheshe atamaları'ni'n'
qollani'li'wi':**

Shesheli jetim basi'nda,

Taraq penen qol woynar,
Sheshesiz jetim basi'nda,
Sirke menen biyt woynar. (45-bet)

Ayti'slarda sheshe , abi'si'n atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Ha'wjar aytsam ketedi arqam qozi'p ha'wjar,
Wo'nshen' jipek iyirdim, ju'ndey sozi'p ha'wjar,
Xosh a'liyar aman bol, atalari'm ha'wjar,
Ali'p kelgen bazardan keselerim ha'wjar,
Kese menen shay ishken **sheshelerim** ha'wjar.
(67-bet)

Da'stanlarda sheshe, abi'si'n atamalai'ni'n' qollani'li'wi':

- Balam, wonda *atasi'n* qalada, balasi'n dalada bozlati'p qoyg'ansha bir-birine qossan' bolmay ma?, - dedi kempir. **Kelinshek** betine tiklep qaradi'.
- Ha' mama, bul **jigitte** **ata- ana** ag'ayin tuwg'an – tuwi'sqan, bizlerde **abi'si'n- aji'n, qaynag'a - qa'yin** bar ma yeken mama?- dedi kelinshek.
(382-bet)

Kelin so'zi tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda nekeden keyin payda bolg'an boli'p, *qelin* atamasi' qaraqalpaq tilinde «balasi'ni'n' yamasa inisinin' hayali'na», sonday-aq ag'ayin-tuwi'sqanlari'ni'n' o'zinen kishilerinin' hayallari'na ayti'ladi'. Ha'zirgi tu'rkiy tillerde de *kelin* so'zi ata-ana ha'm olardi'n' tuwi'sqanlari' ta'repinen balasi'ni'n', basqa tuwi'sqanlari'ni'n' hayallari'n si'patlawshi' atama si'pati'nda qollani'ladi'.

Mi'sali', *Kelin* atamasi'nin' genezisi barli'q tu'rkiy tillerde *keliw*, *kelmek*, *kelmak*, *kelmek* feyili tiykari'nda *kel* (qaraqalpaq, qazaq), *gel* (tu'rkmen) feyiline atli'q jasawshi' -in, -un affikslerinin' qosi'li'wi'nan kelip shi'qqan¹. Bul oni'n' fonetikalı'q du'zilisinen ani'q bilinip tur.

Qaraqalpaq, wo'zbek ha'm uyg'i'r tillerinde *kelin* atamasi' *bala* so'zi menen birigip, *kelin bala* so'zi payda boladi'. Ol *kelin* atamasi'ni'n' sinonimi boli'wi' menen birge emotsionalli'q ma'ni ren'kin qosadi'.

Tu'rkiy tillerde *kelin* atamasi' *qi'z* so'zi menen birigip *qi'z-kelinshekler* tu'rindegi qospa so'z payda yetedi. Sonday-aq qaraqalpaq a'debiy tilinde *kelin* so'zi menen *aqli'q* so'zi birigip *aqli'q kelin* atamasi' do'reledi.

Kelinshek so'zi qaraqalpaq tilinde yeki ma'nide qollani'ladi': 1) «jan'a tu'sken kelin», 2) hayali'. Mi'sali'

Tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde – *shek*, *-chek*, *-chaq*, *-chak* affiksleri *kelin* atamasi'na qosi'li'p, «yerkeletiw, kishireytiw» ma'nilerin bildiredi. Mi'sali', Meni *kelinshek* yetip u'yin'nin' won' jag'i'na kirgizesen' (Ma'spatsha).

Naqi'l- maqallarda kelin, kelinshek atamaları'ni'n' qollani'li'wi'

Shay-qanti' bar jigitke ,

Qi'z -kelinshek u'ymeleydi,

Shay-qanti' joq jigitke,

Qara shi'bi'n u'ymeleydi.

(170-bet)

¹ Покровская Л.А. Көрсетилген мийнети. Б.64

Kelin shekesinen qaqtı
Ishindegisi aqtı'

(Yelgezer 17-bet)

Wot shig'ip to'besinen neg'i'p wotir
Awzinan jiynag'ani ag'ip wotir
Qolinda ashirqag'an birew menen
Tamizbay bir **kelinshek** qag'ip wotir
(Samovar 25-bet)

Ayti'slarda kelin, kelinshek atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Aylandi' qaran'g'i'g'a bu'gin ku'nim,
U'zile jazlap qaldi' menin' belim
Qi'z- kelinshek gu'l jaynan' qi'z kiyinip
Abadan bolar ja'ne baysi'n yelin' ha'wjar.
(56-bet)

Xali'qlari'nda qosi'qlarında kelin, kelinshek atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Sendey qi'zlar **balag'a** ,
Ana bolar kelinshek,
Haywanatti'n' birisi,
Arqar bolar **kelinshek**,
Ku'nnen- ku'nge qumari'n',
Tarqar bolar **kelinshek** (57-bet)

Yerteklerde kelin, kelinshek atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Aydarha jol bermeydi. “ To’rt balam , to’rt **kelinim**di bereyin jol ber “, - deydi.

(21-bet)

Da’stanlarda kelin, kelinshek atamaları’ni’n’ qollani’li’wi’:

“ Yedigedey bolman’i’z , **kelinin’izdi** alman’i’z, xali’qqa shermende bolman’i’z”,

-

Deydi, - esitip woni’ Nuratdin qap – qara boldi’ ju’zleri, jer ko’rmedi ko’zleri, wo’n’meninen wo’tedi padashi’ni’n’ aytyqan so’zleri. (368-bet)

Kishe. Qaraqalpaq tilinde *kishe* atamasi’ «a’jag’asi’ni’n’ hayali’» degendi, geyde tuwg’an anasi’n bildiredi. Bul so’z sonday-aq hu’rmet retinde ruwlas, awi’llas, basqa biytani’s hayallarg’a da qollani’ladi’.

Kishe atamasi’n tuwg’an anasi’na qollani’li’wi’ ayri’qsha Shi’mbay rayoni’nda ko’birek ushi’rasadi’. Mi’sali’, Xalqi’mi’zdi’n’ u’rp-a’det da’stu’rlerine i’layi’q biytani’s hayallardi’ *kishe* dep shaqi’ri’w hu’rmet-izzetti an’latadi’. *Kishe* so’zi etimologiyali’q jaqtan *kishi* so’zi menen baylani’sli’.

Jen’ge- a’jag’asi’ni’n’ hayali’, dayi’si’ni’n’ hayali’, uli’wma jasi’ u’lken ag’ayinlerinin’ hayallari’. Qaraqalpaqlarda jaqi’n bolsi’n – bolmasi’n wo’zinen u’lken adamni’n’ hayali’n *jen’ge* dep atay beredi. Mi’sali’,

Naqi’l- maqallarda jenge atamasi’ni’n’ qollani’li’wi’:

Jen’gesi maqtag’an qi’zdi alma,

Ag’asi’ maqtag’an qi’zdi al.

Jumbaqlarda jen’ge atamasi’ni’n’ qollani’li’wi’:

Ko'k ko'ylekli *jen'gey*
Gu'lpen' - gu'lpen' yetedi

(Wotti'n' shalqi'p jani'wi' 19b)

Ayti'slarda *jen'ge* atamasi'nin' qollani'li'wi':

Ba'rekella *jen'gejan* woyi'ni'n'a
Taqqaqan tumar jarasar moyi'ni'n'a,
Tarti'p so'yle tilin'di a'dep,
Sebep penen toyi'n'a kele qaldi'm
Bu'gin meni alago'r ha'wjar. (48-bet)

Da'stanlarda *jen'ge* atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

“ Ag'amni'n' worni'na patshali'q ga'wran su'reyin, yeldi ji'ynap qi'ri'q ku'n toy berip, aq nekesin qi'ydi'ri'p, sha'riyatqa isin si'ydi'ri'p, *jen'gemdi* wo'zim alaman”, - degen Ultang'a bir qi'yal payda boldi'. (Alpami's 172-bet)

Sonda qi'zdi'n' *jen'gesi*,
Bug'an qarap so'yleydi,
Biymezgil yari'm aqshamda,
Ne qi'li'p ju'rsiz bul manda. (Qi'ri'q qi'z 51-bet)

Jen'ge so'zinin' joqari'dag'i' ma'nisi menen birge jan'a turmi's qurmaqshi' boli'p ju'rgen jigit penen qi'zdi'n' arasi'na tu'sip, wolardi' bir-biri menen ushi'rasti'ri'p ju'retug'i'n hayalg'a da (geyde yerkek adamg'a da) qarata ayti'ladi'. Tu'rkiy tillerdegi etnografiyali'q ni'zam tiykari'nda *jen'ge*, yag'ni'y qi'z ha'm jigittin' tuwi'sqanlari' ta'repinen tayi'nlang'an hayallar (*jen'geleri*) belgili bir waqi'tqa

shekem taza kelin ha'm ku'yewdin' xi'zmetshileri si'pati'nda olarg'a wo'zlerinin' ken'eslerin berip turadi'. Wo'zinen jasi' u'lken basqa hayalg'a da *jen'ge* yamasa *jen'gey* so'zleri qollani'ladi'.

Demek, *jen'ge* atamasi' tu'rkiy tilleri ushi'n wortaq, birdey ma'nide jumsaladi'. Usi' atamani'n' sinonimi retinde qaraqalpaq a'debiy tilinde *kishe* atamasi' qollani'ladi'. Biraq, dialektlik wo'zgesheliklerge baylani'sli' tuwg'an anasi'na da *kishe* atamasi'n qollani'w da'stu'rge aylang'an. Ag'ayinli adamlardi'n' u'lkeninin' hayali'. Awi'llas, ruwlas adamlardi'n' jasi' kishi ul-qi'zlari' da ag'a yesaplanatug'i'n u'lkenlerdin' hayali'. Qaraqalpaqlardi'n' da'stu'rinde jaqi'n bolsi'n-bolmasi'n wo'zinen jasi' u'lken adamni'n' hayali'n *jen'ge* dep ataw da'stu'ri bar.

Kempir. A'dette bul so'z hayal adamni'n' qartayg'an gezindegi atamasi' ma'nisinde qollani'ladi' ha'm *g'arri* so'zine antonim boladi'. Soni'n' menen birge bul so'z tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda qaraqalpaq so'ylew tilinde «hayali'» ma'nisinde qollani'ladi'. Mi'sali',

Naqi'l- maqallarda kempir atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Anasi' wo'lgen jetimge,

Qaytip ana tabi'lmas

Kempirapasi' wo'lgen jetimge,

Anasi' bolar bawi'rlas.

G'arg'a g'arqi'ldap g'az bolmas,

Kempir si'n'qi'ldap qi'z bolmas. (165-bet)

Ayti'slarda kempir atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Jerine qaray ji'lani',
Tawi'na qaray qulani',
G'arg'a g'arqi'ldap g'az bolmas,
Kempir si'n'si'p qi'z bolmas.
(149-bet)

Xali'q qosi'qlarinda kempir atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Shari'q aytadi' qulag'i'mi'z qayri'ldi'
Shari'q iyrip biraz **kempir** mayri'ldi',
Shi'day almay kempir baydan ayri'ldi',
Kel qara ko'z zaman bizge aylandi'.
(25-bet)

Yerteklerde kempir atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Jarti'bas wo'ldim azarda , **kempirdi'**,ji'g'i'p “ Menin' yeki **ag'amdi'** tap, izi usi'
bag'qa kelip joq boldi'. - dep kempirdi aldi'na sali'p , u'yine ali'p keledi. (16-bet)

Da'stanlarda kempir atamasi'nin' qollani'li'wi':

Kempir, sen hesh ga'ptin' ma'nisin bilmeysen'. Shashi'n' uzi'n aqi'li'n' qi'sqa
qati'nsan', ha'r jurtqa kelgende patshasi'nan juwapli' woti'rmasan, uri'si' ko'p,
birewi mali'mi'zdi' talar, bir neshesi u'yimizdi tonar, bir neshesi **balami'zg'a**
zorli'q qi'lar. (Alpami's 16-bet)

So'ytip, qayg'i' hasiret penen alti' ji'l wo'tip, jetilenshi ji'lda Yedigenin'
da'wirinde bir **kempirdin'** u'sh **balasi'** bar yedi, u'shewi de belgili g'ana shor yedi.

Baja – apali’ - sin’lilerdin’ yamasa uri’wi’ birdey hayallardi’n’ ku’yewleri birin biri usi’lay ataydi’. Ayri’m tu’rkiy tilerde *baja* so’zi tek yer adamlarg’a g’ana yemes, al hayallarg’a baylani’sli’ da qollani’ladi’. *Baja* so’zi qaraqalpaq tilinde «apali’-sin’lili tuwi’sqan yamasa uri’wlas qi’zlardi’n’ ku’yewleri», sonday-aq bir uri’wdag’i’ qi’zlarg’a u’ylengen jigitler bir-birine *baja* boladi’. Mi’sali’,

Yerteklerde *baja* atamasi’ni’n’ qollani’li’wi’:

Bala da yeki *bajasi’n* ko’rsetedi. Wog’an patsha ashi’wlani’p, “ Wol menin’ *ku’yew balam*, bir neshe ji’llardan beri bar, jalan’di’ qoy”- dep jazalamaqshi’ boladi’.

(191-bet)

Baja (qaraqalpaq, qazaq, qi’rg’i’z), *baja* (o’zbek), *ba:ja* (tu’rkmen) formalari’nda qa’liplesken boli’p, fonetikali’q wo’zgesheliklerin yesapqa almag’anda tiykari’nan, birdey ma’niler de qollani’ladi’. *Baja* atamasi’ qaraqalpaq tilinde, *boja* atamasi’ wo’zbek, uyg’i’r tillerinde uli’wma dialektlik so’z boli’p ta yesaplanadi’.

Baja atamasi’ni’n’ leksika-semantikali’q wo’zgesheliklerine baylani’sli’ ani’q pikirler joq, tek Ye.V.Sevortyan *baja* atamasi’ni’n’ payda boli’wi’ son’g’i’ da’wirlerge tiyisli¹, -dep, L.A.Pokrovskayani’n’ *baja-egasi*, *apa* ha’m *baja* atamaları’nin’ tu’birleri «hayal» degen pikirine qosi’ladi’. L.A.Pokrovskaya *baja* atamasi’n yeki tu’birge *ba* - «u’lken» ha’m *acha* tu’rin ali’p, apa-sin’lilerdin’ tuwi’sqanli’g’i’n an’lati’w ushi’n *baja* atamasi’n «katta aka», bir-birine «aka» ma’nisin de anlatqan², - dep yesaplaydi’. Usi’

¹ Севортян Э.В. Көрсетилген мийнети. –С.56.

² Покровская Л.А. Көрсетилген мийнети. –С.48.

ko'z-qaraslar tiykari'nda, apali'-sin'lilerdin' yerleri analogiya joli' menen «baja» bir-birine ag'a-ini bolg'an dep qarawg'a boladi'.

Demek, *baja* atamasi' «apali'-sin'lilerdin' yerleri bir-birine ag'a-ini» ma'nisin an'latqan.

Qati'n so'zi tu'rkiy tillerde nekeden keyin payda bolg'an atama si'pati'nda, ma'nisi boyi'nsha yer so'zinin' antonimi boli'p, «qati'n» ma'nisinde shan'araqtag'i' yer adamni'n' wo'mirlik joldasi' tu'siniledi. Sonday-aq, usi' ma'nide *zayi'p*, *jubay* so'zleri de qatar qollani'ladi'. *Qati'n* so'zi yeski tu'rkiy jazba yesteliklerinde «*qatun*» «hayal», *qatun kisi* (hayal adam) *xatun* tu'rinde ushi'rasqan. Bul atama leksikali'q ma'nisi jag'i'nan ayi'ri'm fonetikali'q wo'zgesheliklerdi yesapqa almag'anda ko'pshilik tu'rkiy tillerde birdey ma'nide qollani'ladi'..

Qati'n ha'm *hayal* atamalari' yekewi de birdey ma'nide, yag'ni'y «yerkektin' hayali'»ma'nisinde jumsalsa, *kempir* atamasi'nda usi' ma'nisti toli'qti'ri'p, jas wo'zgesheliklerine baylani'sli' qartayg'an hayal adamlarg'a ha'm so'ylewshi wo'zinin' hayali'na yerkeletiw ma'nilerinde *kempir* atamasi'nda qollani'ladi'. Awi'zeki so'ylew tilinde sinonimlik si'n'arlari' «shabazi'm», «zayi'bi'm», «bizin' u'ydegi» usag'an ma'nilik ren'klerdin' qollani'li'w jag'daylari' da ushi'rasadi'. Joqari'da keltirilgen mi'sallarda *hayal*, *qati'n* atamalari' stillik qollani'li'wi'na qaray ha'r qi'yli' ma'nilerdi an'latadi'. *Hayal* so'zi si'payi'li'q, *qati'n* so'zi turpayi'li'q, *shabazi'm* ha'm *zayi'bi'm* so'zleri yerkeletiw ha'm ko'rkemlik, emotsionalli'q ma'nilerde qollani'ladi'. Sonday-aq, awi'zeki tilde *qati'n-qalash* atamasi'ni'n' juplasi'p keliw jag'dayi' da ushi'rasadi'.

İlimiy a'debiyatlarda *qati'n* atamasi' yerte da'wirde payda bolg'an qospa so'z dep, *qat* ha'm so'z jasawshi' *-in*, *-i'n*, *-un* affiksleri arqali' jasalg'an. V.V.Radlovti'n', tuva, xaqas ha'm shor tillerinde *qat* leksemasi' wo'z aldi'na so'z boli'p «*qati'n*» ma'nisin

an'latqan, - degen pikirine L.A.Pokrovskaya tiykarlani'p, (*qat*) «hayal» ma'nisin an'latadi', - degen juwmaqqa keledi.

Naqi'l- maqallarda qati'n, hayal, shabaz, zayip atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Shapan alma astar al, *qati'n* alma *qostar* al. (10-bet)

Bala – *yerili –zayi'pti'n'* da'nekeri. (25-bet)

Jumbaqlarda qati'n, hayal, shabaz, zayip atamalari'ni'n' qollani'li'wi':

Bizden bir shimshiq qashti'

-Neshik?

-Qi'ri'q qulag'i' qi'ri'q jerinen tesik

-Neshe uli' bar, neshe qi'zi' bar?

-U'sh uli' bar, yeki qi'zi' bar, *yerli-zayip* yekewi.

Xali'q qosi'qlari'nda qati'n, hayal, shabaz, zayi'p atamalari'nin' qollani'li'wi':

Kostyumine sa'dep taqqan,

Qati'ni'na qasi'n qaqqan,

Maqset degen qaynag'an',

Wog'an berin' bir sa'lem. (61-bet)

Yerteklerde qati'n, hayal, shabaz, zayi'p atamalari'ni'n' qollani'li'wi'

Hayali' g'arri'si'ni'n' a'kelip bergen almalari'n jep

aldi’.

G’arri’ni’n’ hayali’ ayi’-ku’ni toli’p ul tuwdi.

Qari’ndasi’ni’n’ ku’yewi buni’ da jayg’ apari’p, ***qati’ni’na*** qospaqshi

boladi’.(100bet)

Shabazi’m, menin’ aytqani’ma yendi isengen shi’g’arsan’, bireden ilgeri , bireden keyin adam boldi;q, yendi sen usi’ uwyi’mi’n’di’ qoy, - dedi . (341-bet)

Ati’ shi’qqan ari’wlardan ,

Saylap aldi’ ***qati’n***.

Qa’ha’rinen i’lay suw ti’ndi’,

Alpi’s jasqa tolg’anda,

Baydi’n’ kishi ***hayali’***,

Ta’n’ qalg’anday bir ***qi’z*** tuwdi’. (Qi’ri’q qi’z

19-bet)

Demek, tuwi’sqanli’q atamalg’a baylani’si’ bolmag’an *qat* so’zi tu’rkiy tilleri materiallari’ tiykari’nda fonetikali’q wo’zgerislerge ushi’rap «hayal» ha’m «qati’n» ma’nisin an’latqan. Usi’nday fonetikali’q wo’zgerislerge baylani’sli’ *qat* leksemasi’ (d-t-z-y; qadi’n-qazun// qazi’n-qayun-qayin) *qa’yi’n ata, qa’yi’n apa*⁹ tu’rindegi bir pu’tin tuwi’sqanli’q atamalardi’n’ payda boli’wi’na tiykar bolg’an.

Zayi’p – hayali’ so’zinin’ sinonimi. Mi’sali’,

⁹ Бикпулатов Н.В. Башкирская система родства. -М.: Наука, 1981. –С.5.

Jupti' - Bul da hayali' ma'nisinde jumsalatug'i'n so'z.

Inji dodaq asi'lipti' moyni'na,

Jupti' bolg'an sira qanbas woyni'na.

Gu'layi'm bolg'aysan' sa'werlik ***yari'm***,

Joli'nda talandi' ashiya bari'm. (19-bet)

Nashar dep sori' qaynag'an,

Nan bergendi qast yetip,

Ko'p jamanli'q woylag'an. (38-bet)

Ko'zinde jasi' sel yedi,

Qa'wendersiz ***qostarsi'z***,

Laqabi'n sorasan' Nog'ayli',

Posi'p ju'rgen yel yedi. (111-bet)

Kelin so'zi tuwi'sqanli'q atama si'pati'nda nekeden keyin payda bolg'an boli'p, *kelin* (qaraqalpaq), *kelin* (qazaq), *kelin* (wo'zbek), *gelin* (tu'rkmén) si'yaqli' fonetikali'q variantlarda qa'liplesken. *Kelin* atamasi' qaraqalpaq tilinde «balasi'ni'n' yamasa inisinin' hayali'na», sonday-aq ag'ayin-tuwi'sqanlari'ni'n' wo'zinen kishilerinin' hayallari'na ayti'ladi'. Ha'zirgi tu'rkiy tillerde de *kelin* so'zi ata-ana ha'm wolardi'n' tuwi'sqanlari' ta'repinen balasi'ni'n', basqa tuwi'sqanlari'ni'n' hayallari'n si'patlawshi' atama si'pati'nda qollani'ladi'. Mi'sali',

Qaraqalpaq, wo'zbek ha'm uyg'i'r tillerinde *kelin* atamasi' *bala* so'zi menen birigip, *kelin bala* so'zi payda boladi'. Wol *kelin* atamasi'ni'n' sinonimi boli'wi' menen birge emotsionalli'q ma'ni ren'kin qosadi'.

Tu'rkiy tillerde *kelin* atamasi' *qi'z* so'zi menen birigip *qi'z-kelinshekler* tu'rindagi qospa so'z payda yeted.

Sunday-aq qaraqalpaq a'debiy tilinde *kelin* so'zi menen *aqli'q* so'zi birigip *aqli'q kelin* atamasi' do'reledi.

Kelinshek so'zi qaraqalpaq tilinde yeki ma'nide qollani'ladi': 1) «jan'a tu'sken kelin», 2) hayali'. Tu'rkiy tillerdin' ko'pshiliginde – *shek*, *-chek*, *-chaq*, *-chak* affiksleri *kelin* atamasi'na qosi'li'p, «yerkeletiw, kishireytiw» ma'nilerin bildiredi. Mi'sali', Meni *kelinshek* yetip u'yin'nin' won' jag'i'na kirgizesen' (Ma'spatsha).

Ba'ybishe, *toqal*, *jesir*, *tul*. Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda, go'nergen so'zler topari' ushi'rasadi'. Wolar arasi'nda *malay* – *shori'*, *qul* - *ka'niz* usag'an tariyxı'y so'zlerdi ushi'ratami'z. A'llette bul so'zler leksikali'q ma'nisi boyi'nsha ji'ni'sli'q ma'ni an'lati'p keledi.

Naqi'l- maqallarda ba'ybishe, toqal, tul atamaları'nin' qollani'li'wi':

Ba'ybishenin' asi'n *toqal* qi'zg'anadi'. (20-bet)

Jumbaqlarda ba'bishe toqal, tul atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Sarhawizdin' basi'nda

Ba'ybiyshe kerbaz wotirar

(Qurbaqa)

Ayti'slarda ba'ybishe, toqal, tul atamaları'ni'n' qollani'li'wi':

Tamg'a tayaq su'yedim

Bes-besten si'r – si'rlap,

Ba'ybisheni bayg'a u'yrettim,

Hiyle menen tur – turlap.

(114-bet)

Xali'q qosi'qlari'nda ba'ybishe atamasi'ni'n' qollani'li'wi':

Hawada yeki qoshqar du'gisedi,

Bay menen ba'ybishesi ken'esedi,

Bay ag'a qoshqar bersek neter deydi,

Ba'ybishe woramal aq jeter deydi.

(77-bet)

Neke boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalardi'n' ishinde ayi'ri'qsha bir wo'zgeshelik qaraqalpaq xalqi'ni'n' milliy u'rp-a'det ha'm da'stu'rlerin an'latatug'i'n yer ha'm hayal adamlarg'a baylani'sli' atamalardi'n' ishinde *qa'yin, qa'ynag'a, biykeshlerine* at qoyi'p atawi' (shaqi'ri'wi') фольклорлық шығармалардың хеш биринде қолланылмайды, керсинше түркий халықлар ортасында феодализм дәуіріндегі көп қатын алыўшылық дәстүрі XIX әсирдің ақырларына шекем даўам етип, хәзирги ўақытта бул дәстүр жоқ болса да, сол дәуірлерден түркий халықлар арасында төмендегі сөзлер сақланып қалғанлығы мәлим. Булардан: *Бәйбише, тоқал, жесир, тул.*

Juwmaq

Qaraqalpaq tilindegi tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qani' boyi'nsha tuw'iqanli'q atamalar ha'm neke boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalar dep yeki toparg'a bo'lip qaraw maqsetke muwapi'q. Bul yeki topar barli'q tuwi'sqanli'q atamalardi' wo'z ishine qamti'y aladi'. Folklorli'q shi'g'armalardi' birimlep tali'qlap shi'qqani'mi'zda ko'birek qani' boyi'nsha tuwi'sqanli'q atamalardi'n' qollang'anli'g'in ani'qlaymi'z. Folklorli'q shi'g'armalarda qollani'lg'an tuwi'sqanli'q atamalardi'n' sani' to'mendegishe:

Naqi'l – maqallarda 39 atama

Jumbaqlarda 20 atama

Ayti'slarda 33 atama

Yerteklerde 34 atama

Xali'q qosi'qlari'nda 24 atama

Alpami's da'stani'nda 25 atama

Yedige da'stani'nda 24 atama

Qi'ri'q qi'z da'stani'nda 15 atama

Qaraqalpaq tilinde tuwi'sqanliqti' bildiriwshi atamalar buri'nnan qollani'lip kiyatirg'an, milliy wo'zgesheliklerdi ko'rsetiwshi atamalar bolg'anli'qtan , folklorli'q shi'g'armalarda belgilengen qa'delerge baylani'sli' qatan' a'debiy tilde

saqlani'p jumsal'g'an.

Folklorli'q shi'g'armalarda tuwi'sqanli'q atamaları'ni'n' arasi'nda arab, parsi' tillerden kirgen so'zler de ushirasadi'. A'kesi , perzent , zayi'p h.t.b.

Rus tilinen kirgen atamalar menen almasi'p qollani'li'wi' da'stanlarda mama atamasi' kempir apa ma'nisinde, Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde mama atamasi' ana , qa'yin yine ma'nisinde ken'nen jumsalmaqta. Shan'araqtan baslap milliy da'stu'rlerge sadi'q halda balalarg'a milliy tuwi'sqanli'q atamalar menen atawdi u'yretkenimiz maqul boladi'.

Tuwi'sqanli'q atamalardi'n' ayri'mlari'ni'n' leksika semantikalı'q ma'nisi buri'ng'i ma'nisine qarag'anda keyin ala bir qansha ken'eygeni menen de si'patlanadi'. Mi'sali': yine atamasi' da'stanlarda ana ma'nisinde jumsal'g'an ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi qa'yin yine ma'nisi , xali'q qosi'qlari'nda ha'm ayti'slarda ken'irek jumsal'g'an.

Qaraqalpaq tilinin' tek wo'zine ta'n bolg'an, basqa tu'rkiy tillerde ushi'raspaytug'in tuwi'sqanli'q atamaları' da bar. Ma'selen: a'jag'a, a'japa, kempir apa, kishe , biykesh h.t.b

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

1. Karimov İ.A. Tariyxiy xotirasiz kelajak yuq. Toshkent: Sharq, 1998..
2. Arazkuli'ev S. Garagalpigi'stan turkmen gepleshiklerinde gari'ndashli'k terminleri. –Ashgabat: Ili'm, 1987.
3. Begjanov T. Qaraqalpaq tili dialektologiyasi'ni'n' ma'selelerinen. - No'kis: Qaraqalpaqstan, 1971.
4. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektinin' leksikasi'. -No'kis, 1977. -5 b.
5. Da'wletmuratova Zamira Qaraqalpaq tilinde tuwi'sqanli'q atamalar Avto referat dis. ...kand.fil. nauk -Nukus , 2010.

6. İsmailov İ.A. Turkiy tillarda qavm – qarindoshlik terminlari. –Toshkent: Fan, 1966.
7. “Qaraqalpaq xali’q naqi’l – maqallari” No’kis - 1978
8. “Ayti’s “ No’kis – 1982
9. “Qaraqalpaq xali’q jumbaqlari” No’kis – 1978
10. “Qaraqalpaq xali’q qosi’qlari” No’kis - 1978
11. “Qaraqalpaq xali’q yertekleri” No’kis – 1977
12. Qaraqalpaq xali’q da’stani’ “Yedige” No’kis – 1990
13. Qaraqalpaq xali’q da’stani’ “ Alpami’s” No’kis – 1981
14. Qaraqalpaq xali’q da’stani’ “ Qi’ri’q qi’z” No’kis - 1993
15. Pokrovskaya L.A. Termini’ rodstva v tyurkskix yazi’kax // İstoricheskoe razvitie leksiki tyurkskix yazi’kov. -M., 1961
16. Sevortyan E.V. Etimologicheskiy slovar tyurkskix yazi’kov. -M.: Nauka, 1974; 1978; 1980.
17. Yusupov X.G. Termini’ rodstva v bashkirskom yazi’ke. // Voprosi’ bashkirskoy filologii. -M., 1959. S.123–135.
18. On’g’arbekova L.J. Qazaq so’ylenisterindegi tui’shti’q atawlar: Filol. g’i’li’m. kand. dis. ... avtoref. -Almati’, 1999.

Қосымша-1

1-кесте

Туұысқанлық атамалардың фольклорлық шығармаларда қолланылыу өзгешелиги

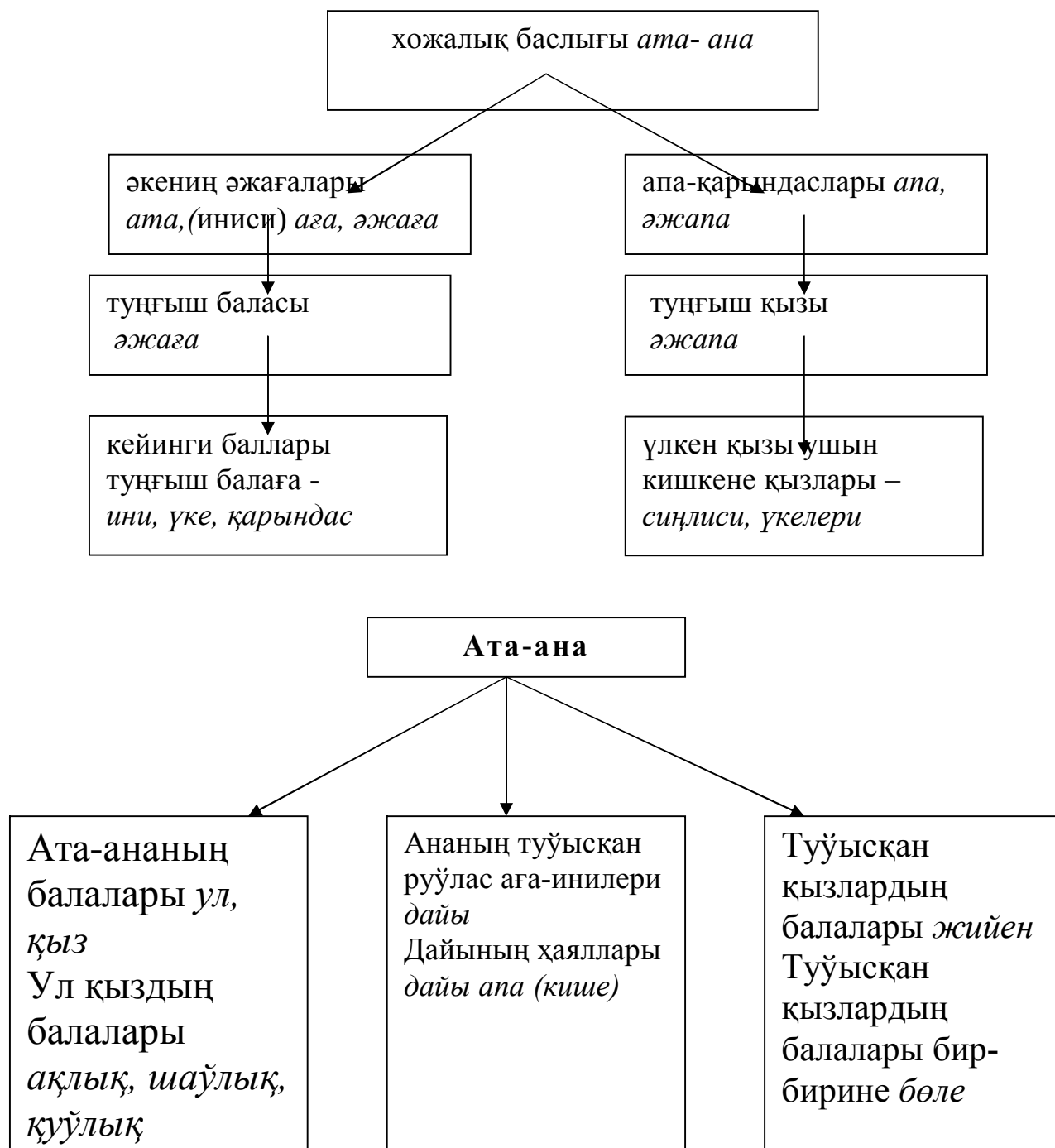
№	Naqi'l maqallarda 39 atama	Jumbaqlarda 20 atama	Ayti'slarda 33 atama	Yerteklerde 34 atama	Xali'q qosi'qlari'nda 24 atama
1.	Ана,апа	-	Ана,апа	ене, шеше,	ана
2.	абысын-ажын	-	абысын-ажын	абысын-ажын	-
3.	ата	ата	ата	ата	ата
4.	апа	апа	апа	апа	апа
5.	ақлық	-	-	-	-
6.	аға	-	аға	аға	аға
7.	ағайын	-	ағайын	ағайын	-
8.	абысын	абысын	абысын	абысын	-
9.	-	-	-	-	-
10.	әке	әке	әке	әке	әке
11.	-	-	-	-	-
12.	әже	кемпир апа,	кемпир апа	мама кемпир	мама
13.	бала	бала	бола	бала	бала
14.	баба	баба	баба	-	баба
15.					
16.	бөле	-	бөле	бөле	-
17.	бажа	-	бажа	бажа	бажа
18.	балдыз	-	балдыз	-	-
19.	бийкеш	бийкеш	бийкеш	бийкеш	бийкеш
20.	-	-	-	-	
21.	-				
22.	ғарры		ғарры	ғарры	ғарры
23.					
24.	дайы	дайы	дайы	дайы	дайы

25.					
26.					
27.					
28.					
29.	жеңге	жеңге	жеңге	жеңге	жеңге
30.	жесир	-	жесир	жесир	жесир
31.	жезде	жезде	жезде	-	жезде
32.		-		жубай	-
33.	зайып	-		зайып	-
34.	кемпир апа	апа	кемпир	мама кемпир	кемпир апа
35.	күйеу	күйеу	кбйеу	кбйеу	кбйеу
36.	күйеу бала	-	кбйеу бала	кбйеу бала	кбйеу бала
37.	келин	келин, келиншек	келин	келин	келин
38.		кише	кише	-	кише
39.		киндик шеше	-	киндик шеше	-
40.	қатын		қатын	қатын	-
41.	қайын ене	-	қайин ене	қайин ене	қайин ене
42.	қайын ата	-	қайин ата	қайин ата	қайин ата
43.	қайын аға	-	қайин аға	қайин аға	қайын аға
44.		-			
45.		-			
46.	қарындас	қарындас	қарындас	қарындас	қарындас
47.	қуда	-	қуда	қуда	қуда
48.	-	-	қудаша	-	қудаша
49.					
50.					
51.					

Қосымша-2

2-кесте

Қаны бойынша туысқанлық атамалар

Неке бойынша туұысқанлық атамалар

